

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	25
'Aho	Tu'apulelulu, 11 'Okatopa 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 25/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Tu‘apulelulu 11 ‘Okatopa, 2018
Taimi : 10.00am.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea ki he Vahenga Fili Tongatapu 4
Fika 05	:	KOMITI KAKATO
		5.1 LIPOOTI ‘A’AHI KI HE NGA AHI VAHENGANGA FILI 2018
		5.1.1 Tongatapu 7
		5.1.2 Vava’u 14
		5.2 Ngaue Ke Lipooti ki Fale Alea Ke Fakapapau’i:
		5.2.1 Lipooti Fika 1/2018 ‘a e Komiti Tu’umau ki he Lao (fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 11/2018 & 12/2018)
		5.2.2 Fakamatala Fakata’u ‘a e Komisoni ki he Kau Ngaue Fakapule’anga ki he ta’u 2015/2016 & 2016/2017
Fika 06	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	8
Līpooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 4.....	9
Fakama’ala’ala Līpooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 4	9
‘Ohake palopalema hala pule’anga Tongatapu 4	10
Kole fokotu’u ngaahi maama ngaahi ‘elia mahu’inga e vāhenga	10
Kole ke hiki hake tautea faito’o konatapu ke tautea mate.....	10
Tokanga ki he lahi tu’u vai he ngaahi ‘elia mo e tokanga ke lele houa 24 ma’u pe	11
Kole ke fakalelei’i ngaahi pamu fakatafenga vai pea ke a’u ngāue tatau ki Popua	11
Tokanga ki he malu e kakai mei hano ‘ohofi he fanga kulī	11
Tokanga ki he kakai malu’i he faihia pea nau hola ki muli	11
Ngaahi fiema’u faka‘ekonomika.....	12
i. Tokanga ki he pa’anga nō peseti ‘e 3.....	12
ii. Tokanga ki he ala mai kau muli ke tō kava.....	12
Kole ke potupotu tatau faingamalie nō ma’u kakai fefine mo e kakai tangata	12
Ke fakavahe’i kau polisi fakakolo ko nautolu nau tokoni malu’i e kolo	12
Ngaahi fiema’u fekau’aki mo e ‘ātakai.....	13
Kole ha fōsoa ke malu’i ‘auhia kekekele	13
i. Tokanga ki he veve & tu’unga fakamo’uilelei e kakai	13
ii. Tokanga ki he ngaahi ‘api li’aki.....	13
Ngaahi fiema’u ki he ngaahi ngāue lalahi.....	14
Ngaahi fiema’u fakaako	14
i. Fokotu’u ke ‘i ai ha foomu 1 & 2 he <i>GPS</i> Popua.....	14
Ngaahi fiema’u fakapolitikale.....	15
i. Kole ke hiki tautea hono pa’usi’i longā’i fānau	15
Fakamālō’ia ngaahi tokoni vave fakahoko mei he Pule’anga.....	15

Tali Pule'anga ki he kole ke a'u foomu 1 & 2 <i>GPS</i> Popua.....	15
Tali Pule'anga ki he lahi li'aki ako fānau	16
Tali Pule'anga ki he fiema'u he ako Ma'ufanga, Halaleva & 'Ananā.....	18
Tali ki he tokanga ki he ako mei he feitu'u <i>Bay</i> 'o Manumataongo	19
Tali Pule'anga ki he 'isiu he tu'u vāvāofi ngaahi siasi	19
Tali Pule'anga fekau'aki mo e kole ke hiki tautea felave'i mo e faito'o konatapu.....	20
Tokanga ki he hoha'a mei Fangaloto ki he mole taimi Fale Alea alea'i 'isiu 'ikai mahu'inga	21
Tokanga ke fakalelei'i founga fakahoko ngāue polisi & ke vahe kau polisi fakakolo	21
Tali ki he tokanga mole taimi Fale Alea alea'i ngaahi 'isiu 'ikai mahu'inga	21
Tali ki he tokanga ke hiki e vāhenga kau polisi	22
Malava ki Fale Alea ke tuku tau'aki fakafepaki kae ngāue fakataha ke tokoni'i e fonua	24
Taukave ka hē Pule'anga mei he lao fakatokanga atu Fale Alea ke fakafokifoki mai hono tauhi lao	25
Taukave 'oku 'i ai fa'ahi fakafepaki he Fale Alea	25
Tali Palēmia lahi ange fiema'u he me'a 'a e Tonga 'oku ma'u	25
Taukave ko e fatongia pe Fakafofonga ke fakaa'u ki Fale Alea ngaahi fiema'u e kakai	26
Kole ki he Fale Alea ke 'ata atu mei 'a e kaveinga 'o e vahevahe taau.....	27
Tokanga ki he 'isiu fekau'aki mo e tu'u vavaofi ngaahi falelotu.....	28
Fakamahino tu'u 'a e lao tapu e tu'u vavaofi e ngaahi siasi	29
Tokanga ki ha tokoni Pule'anga ke fakafu'ou 'ato lautohi 'O'ua.....	29
Poupou ke tokangaekina e polisi fakakolo mo e faito'o konatapu.....	31
Mahu'inga'ia he kole ha ki'i hala ki he motu Siesia.....	32
Tokanga ki he nofo kei ta'u si'i e fānau mei he ako	34
Tokanga ki ha faingamalie ngāue ma'a e fānau hili 'enau 'osi mai mei he ako	35
Tokanga ki he mole taimi Fale Alea alea'i ngaahi 'isiu kehe kae 'ikai ko e Lao	35
Kole ke fakamu'omu'a ange pe alea'i lao he 'asenita ngāue e Fale	35
Pālōti'i 'o Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 4	36
Me'a 'a e Sea	37
Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 7	37
Malava ke fakalelei'i ngaahi hala vāhenga Tongatapu	37
Tokanga ki ha hala ke ua'aki hala Taufā'āhau koe'uhi ko e kiu fefononga'aki mai ki Nuku'alofa.....	39
Kole ke fakakau mu'a mo Ha'apai he ngaahi loli maka ki he tanu hala.....	39

Kole fakakau vāhenga Ha'apai 12 & 13 he ngaahi loli maka ngaahi hala.....	41
Kole maama hala ma'a e feitu'u tu'akolo Ha'ateiho & mo ha loli maka ma'a e ongo Niua....	43
Kole Ha'apai ki ha'anau loli maka ka nau fua e fakamole	45
Tokanga ki he ola tamaki e lao tapui ke tā 'i 'apiako e fānau ako	45
Tui ko e ngaahi fakakaukau muli na'e fatu'aki e Lao 'a ia ke kāinga ia mo e nofo	46
Fatongia mātu'a ke ako'i lelei fānau 'i 'api ko e 'uluaki 'apiako ia	46
Fokotu'u ke to e fakakaukau e lao tapui tā e fānau	47
Lava pe sipi'i fānau he na'e fa'u lao 'aki laumālie ke 'oua tā fakavalevale fānau	47
Hoko e lao ke ne kei pukepuke hotau 'ulungaanga ke maau	48
Taukave'i ke kei hilifaki pe uipi ki he tu'a e fānau.....	48
Fokotu'u mei he Potungāue Lao ke fakapekia Lao ki he Fāmili	49
Ke fenāpasi fa'u lao mo e 'ātakai nofo e Tonga	49
Poupou ke faka'ulungaanga'i e fānau	49
Mahu'inga ke kinisi fānau ki he sio ki he lolotonga mo e kaha'u	49
Poupou lahi ke fakalelei'i Lao Fāmili	50
Fokotu'u ki he Pule'anga ke nau monomono mai Lao ki he Fāmili	50
Tokanga ki he 'ikai 'asi Lipooti 'A'ahi Tongatapu 7 'a'ahi ki ai Minisita.....	51
Tokanga ki he to e vahe atu kitu'a lisi 'Atele	52
Faka'ikai'i 'oku 'ikai ke lisi atu 'Atele	52
'Iakai fai ha ala ki he kongā 'Atele tuku ke ngoue ai 'apiako	52
Poupou ke fakafoki lao he 'oku ne uesia lahi fānau, fāmili & fonua.....	53
Taukave ko e Lao Fāmili lolotonga 'oku 'i loto pe ai ngofua e tā fānau kae fakapotopoto.....	53
Poupou ki he Fokotu'u fakafoki Lao Fāmili ki he kakai.....	55
Ongo'i lahi ha'u kau Kolisi Tutuku 'Atele 'ave nau palopalema ki he Ako Tutuku Tonga Hai	55
Teu fai e ngāue langa Kolisi Tonga	56
Pālōti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Tongatapu 7.....	56
Lipooti mei he Sea Kōmiti Kakato.....	57
Pālōti'i 'o tali 'A'ahi Vāhenga Tongatapu 7.....	57
Pālōti'i 'o tali Lipooti fika 1/2018 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao	57
Pālōti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u Komisoni PSC ta'u 2015/2016 & 2016/2017	58
Vakai'i kau mēmipa Kōmiti Lao.....	58
Kau mēmipa talifaki fo'ou ki he Kōmiti Lao.....	60

Pālōti'i 'o tali kau memipa talifaki fo'ou ki he Kōmiti Lao	60
Ke lipooti mai ki Fale Alea he vave taha ngāue ngaahi kōmiti.....	60
Tokanga ki he tuai ngāue ki he tohi tali Pule'anga	61
Taukave ne 'ikai tu'u ngāue Kōmiti na'e lele mai pe	61
Fokotu'u ke maaui mai ngāue Kōmiti <i>Privilege</i> kae lau tali Pule'anga he Mōnite	62
Tokanga ki he to'o falala ngaahi siasi he Pule'anga	62
Fakatonutonu 'ikai mo'oni pehē to'o falala ngaahi siasi he Pule'anga ko eni.....	63
Kole ke fakakaukaua ange mu'a ngaahi fāmili ne holo nau fale kae 'ikai 'inasi tokoni Pule'anga.....	64
Fakamālō'ia lava ma'u faingamalie <i>TBC</i> ke fakamafola tau Mate Ma'a Tonga	65
Tokanga ki ha tokoni ki he 'āhanga 'i Foa.....	65
Kole ki he Pule'anga ke fakalelei'i founa ngāue ke tokonia kakai faingata'a'ia he fonua	66
Ke vaeua Fale Alea & Pule'anga he totongi 2mano kae fakamafola <i>TBC</i> Mate Ma'a Tonga..	68
Tali Pule'anga taki 1mano Fale Alea & Pule'anga ki he <i>TBC</i>	68
Pālōti'i tali ke taki 1mano Pule'anga & Fale Alea totongi fakamafola tau Mate Ma'a Tonga.	68
Kelesi.....	69
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea.....	70

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu 11 ‘Okatopa 2018

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua.

Lotu

‘Eiki Sea: Kole atu ke mou hiva mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

(Kau kotoa Hou’eiki Mēmipa e Fale hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘a e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘a e Fale ni ki he pongipongi ni, ‘aho Tu’apulelulu 11 ‘Okatopa 2018.

(Na’e lele heni ‘a e taliui e Hou’eiki Mēmipa)

<004>

Taimi 1005-1010

(hoko atu’a e tali ui)

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni Ngaahi Vao ‘Akau mo e Toutai, Tevita Lavemaau.

Poaki

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui, ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, mo e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘oku kei hoko atu ‘ena poaki folau. Ko e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ‘oku poaki ‘e toki me’a tōmui mai, kei hoko atu poaki folau ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a pea pehē kia Siaosi ‘Ofa ki Vahafolau Sovaleni. Ko e Hou’eiki Mēmipa ‘oku te’eki ai ke tali honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu’i, Tupou VI, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu atu ki he Fale ‘o Ha’a Moheofo mo Hou’eiki. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Hou'eiki mou me'a hifo pē ki he 'etau 'āsenita, ko e Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 4. Kimu'a pea tau hoko atu ki he lipooti ko ení, na'e 'i ai 'a e ni'ihi 'ia moutolu na'a mou kole taimi mai, kātaki pē toloi atu ia ke lava 'etau 'āsenita he 'oku toe si'i pē 'etau ngāue, kae lava ke fakakakato 'etau 'ū lipooti. Kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 4, kimu'a pea ke me'a mai te u kole ki he kalake ke ne lau mai hono fakahū mai ho'o lipooti.

Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 4

Kalake Tēpile: (Lau 'a e tohi fakahū 'o e lipooti)

Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 4.

'Eiki Sea,

'Oku ou fakatulou atu mo e Feitu'u na mo ho Fale 'Eiki kae fakahoko atu'a e Lipooti 'o e 'A'ahi Faka Fale Alea, 2018, 'a ia na'e fakahoko mei he 'aho 30 'o Siulai ki he 'aho 27 'o 'Akosi 2018, na'a ku fakahoko ia 'o fakatatau mo e kupu 20 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Māteni Tapueluelu. (signed)

Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili 'o Tongatapu 4.

('Aho 3 'o 'Okatopa, 2018)

Kalake Tēpile: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Fakama'ala'ala Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 4

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga, kae fakahoko atu mu'a 'a e Lipooti ko eni 'a e 'A'ahi Faka Fale Alea Vāhenga Tongatapu 4, hangē pē ko ia 'oku fakahoko atu 'i he lipooti.

Na'e fakahoko eni mei he 'aho Mōnite 30 'o Siulai, 2018 ki he 'aho Tūsita 27 'o 'Akosi, 2018. 'Oku 'i ai 'a e kolo 'e 9 mo e motu 'e 1 'i he Vāhenga Tongatapu 4. Na'e fe'unga 'a e 'a'ahi kātoa ko ení pea mo e fo'i 'a'ahi 'e 9, pea te u kamata atu pē 'e 'Eiki Sea 'i he peesi 6 'a ia 'oku hā ai 'a e ngaahi fiema'u vivili, 'oku vahevahe eni ki he ngaahi kongā lalahi.

'Uluakí ko e ngaahi fiema'u vivili fakalukufua 'a e vāhenga, pea mo e kamata leva ke fakaikiiki mei ai ki he ngaahi fiema'u fakašōsialé 'i he peesi 7, 'i he peesi 8 ko e ngaahi fiema'u faka'ikonōmika, peesi 9, ngaahi fiema'u faka'ātakai, 10 ko e ngaahi fiema'u ki he ngāue lalahi pē ko e *Infrastructure*. Peesi 11 ko e ...

<005>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Minisitā Polisi : ... ko e ngaahi fiema'u fakaako, pea toki fakaiku ai ki he ngaahi lave ki he ngaahi me'a faka-politikale, he peesi 12. 'A ia ko hono vahevahe ia 'e he kau Kalaké, 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakaí, 'i he ngaahi fakataha ko eni na'e 'ohaké. Pea te u kamata atu mei he ngaahi fiema'u vivili fakalūkufua.

'Ohake palopalema hala pule'anga Tongatapu 4

'A ia ko e 'uluakí, Sea, ko e hala pule'angá, hangē pē 'oku mea'i 'e he Hou'eikí, mahalo 'oku mei tatau kátoa pē he ngaahi vāhengá, ko e fiema'u ko ē 'a e hala pule'angá, ke tanú. Na'e 'i ai 'a e ngaahi hala na'e lava 'o tanu, 'i he polokalama tanu hala ko eni 'i he ta'u kuo 'osí, pea na'e 'i ai e ngaahi hala na'e 'ikai ke lava 'o fakakakato, pea ko e kole mai ia pē 'e lava 'o fakakakato 'i he ta'u ni.

'Oku 'i ai pea mo e kole makehe, ko hono 'uhingá ko 'ene hā he lipootí, 'oku 'i ai 'a e motu, 'i he vāhenga Tongatapu 4, ko Siesia. Pea na'e kole 'e he kāinga ko ení, pē 'e lava ke fokotu'u ha hala pule'anga ki ai. Ko e tu'u ko ē he taimi ni, 'oku 'alu vaka pē e kāinga mei ai ki Pātangata, hono 'ave e fānau akó, mo e ngaahi fiema'u kehe ko ē 'a e kāingá. Ko hono uhingá, ko 'ene 'alu ko ē ke si'isi'i ange e kekelelé, mahu'inga leva e fanga ki'i feitu'u pehē ni ia, Sea. Pea neongo 'ene hā ko e motú, Sea, ka 'oku ki'i mātu'u ange ia he taimi e ni'ihi, he taimi ko ē 'oku *settle* ai e kakaí 'i Popuá. Pea ko e 'uhinga ia e kolé, Sea, pē 'e lava ke 'i ai ha ki'i hala ki ai. Na'e 'i ai pē e ki'i fo'i hala fakataimi na'e fokotu'u, pea 'ave ki ai e ngaahi naunau 'enau kole *project*. Pea 'osi pē pea to e to'o pē ia. Ko e 'uhingá pē ke uta ai e ngaahi naunau ki ai, na'e 'ave ki ai, Sea. 'A ia ko e kole ia ki he hala pule'angá.

Kole fokotu'u ngaahi maama ngaahi 'elia mahu'inga e vāhenga

Pea ko e kole hono uá, ko e ngaahi maamá. Ko e kole eni, Sea, fekau'aki pea mo e ngaahi feitu'u 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'apiakó, ko e ngaahi siasí, 'e lava 'o fokotu'u mu'a ha ngaahi maama ki ai, tautefito eni ki he *GPS* Ma'ufangá, Sea. 'Oku 'i ai 'a e ako po'uli 'oku lele, mahalo 'oku tokamea'i pē 'e he Feitu'u na. Fakapo'uli e feitu'u ko ení, ka 'oku lahi hono tukuaki'i 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau ma'u kava mālohi, pea 'oku 'i ai mo e tukuaki'i ki he tila faito'o konatapu, 'oku fa'a ngāue'aki 'a e hala ko ení, Sea. Ka ko e, telia 'a e malu ko ē 'a e fānau, 'oku kole ai ke fokotu'u ha maama 'i he hala ko ení. Na'e 'i ai pē e ngaahi maama ai kimu'a, pea kuo mate ia. Ko e kolé ke tokoni ke lava 'o fakafou mo fetongi,

Kole ke hiki hake tautea faito'o konatapu ke tautea mate

Ko e fiema'u faka'osí ena 'i he fiema'u vivili 'i he tu'u fakalūkufua, Sea, ko e faito'o konatapu. Meimei kotoa he feitu'u kotoa pē na'e fai ai e 'a'ahí, na'e lave e kakaí ia, fekau'aki mo e faito'o konatapu. Pea ko 'enau kole ena 'anautolu, ke hiki e tautea, fakapapau'i 'oku fenāpasi mo e mafatukituki 'o e fa'ahinga hia ko 'ení. Ke 'alu hake 'o ngāue pōpula ki he mate, pea ko e tautea mate. 'E feinga pē 'a e motu'a ni, ke fakamatala'i 'a e fa'ahinga mafatukituki ko iá, 'a e me'a ko ē ko e tautea mate, 'e Sea, ki he kāingá. Ka ko e anga e ko ē 'enau fakakaukaú, pea 'oku mahino pē, Sea, 'oku 'i ai 'a e pāhia, mo e fo'i, 'a e kāingá, 'i he natula mo e nānunga 'a e 'ulungaanga ko ē 'o e faito'o kona tapú, 'oku 'asi he fānau. Ni'ihi ko eni 'oku nau ma'u 'a e me'a ko ē ko e mefi pē ko e 'aisí, ko e oma e oma. Ko e fo'i ta'u pē 'e taha, holo, holo hangē 'oku holo e sinó. 'Oku 'ilonga 'aupito ia. Ko 'ene 'asi pē 'ana ha ki'i me'a pehē 'e 6 'i he koló, 'oku 'ilonga ia 'oku fu'u lahi 'ene vilo takai holó. Pea ko e kole eni mo e tokanga 'a e kāingá, fekau'aki mo e tautea.

Tokanga ki he lahi tu'u vai he ngaahi 'elia mo e tokanga ke lele houa 24 ma'u pe

Te u hoko mai ai, Sea, ki he peesi hono 7, pea mo e ngaahi fiema'u fakasōsialé. Ko e fiema'u eni ia mei Halaleva, Popua, mo Pātangata, fekau'aki mo e vai. 'A ia ko 'ene a'u ko ē ki he houa pongipongí, pea tu'u 'aupito 'a e vai ia 'i he ngaahi feitu'u ko ení, pē holo 'o lele si'isi'i, tautefito ki he ngaahi 'elia ko eni ko ē e *Small Industry*. Pea ko e kole mai, Sea, pē 'e lava ke fakakaukau'i ange mu'a 'i he *long plan* ko eni 'a 'etau Poate Vaí, 'a e ngaahi 'elia ko ení, tautefito ki he feitu'u ko eni 'oku tu'u ai e *Small Industry*, ko e ngāue'anga lalahi ia, ke fakapapau'i 'oku lele ma'u pē e vai, 24 hour.

Kole ke fakalelei'i ngaahi pamu fakatafenga vai pea ke a'u ngāue tatau ki Popua

Sea, 'i he taimi tatau pē, 'oku ou fie fakamālō pē au ki he Poate Vaí, Sea. Na'e 'i ai 'a e kole pea mei he kāinga Pōpuá, ke fakalahi 'a e ngaahi pamu, saisi ko eni e ngaahi pamu vai 'oku fakatafe kiate kinautolú. Pea na'e 'osi fakahoko atu, he na'e kau eni ia he polokalama *upgrade* 'a e Poate Vaí. Pea 'oku ou fakamālō kiate kinautolu, ka 'oku 'i ai pē 'a e kole mei he 'elia e ni'ihi, ke fai 'a e ngāue tatau pē ki ai 'i Popua,

<006>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Minisitā Polisi : pea ko e 'elia ko eni 'i Halalevá Sea, na'e feinga 'a e Kosilió 'o 'oatu 'a e ... ko e fokotu'utu'ú ia ke 'oatu 'a e ngaahi tangikē vai ki he 'elia ko ení, ke *remedy* 'a e palopalema ko ení he vaha'a taimi ko ení, kae toki hoko atu 'a e ngāue 'a e Poate Vaí. 'Oku ma'u pē 'e he motu'á ni, 'oku 'i ai 'a e palani lōloa 'a e Poate Vaí, ki heni ki he tafa'aki ko ení, ke fakapapau'i 'e tafe mālohi 'a e vai ki he 'ū 'elia ko ení, ka ko e ola eni 'o e fakatahá Sea.

Tokanga ki he malu e kakai mei hano 'ohofi he fanga kulī

Ko e toe fiema'u eni ia mei Toulīki, 'oku ou to'o atu pē 'a e ngaahi 'ū fiema'u vivili ko eni 'i he peesi 7 Sea, fekau'aki mo e ngaahi me'a fakasosialé. 'Oku 'i ai 'a e kole 'a e kāingá ke pehē, ke fakakaukau'i 'a e fanga kulī (hūfanga he fakatapu) fu'u tokolahi, pea longoa'a, pea 'oku hoko ia Sea ko e fakatu'utāmaki ki he fānaú he taimi ko ia 'oku nau ō ai ko ē 'o fai fakatau 'i he efiāfi mo e po'ulí, hangē ko e pongipongí. Kau ai mo e kau fakamālohisino 'oku nau lele 'i he halá. Fu'u tokolahi 'a e fanga kulī pea 'oku feikai, (hūfanga he fakatapu) 'oku a'u ai ki he tu'unga 'oku lavelavea 'a e ni'ihi, pea 'oku taki 'a e tokangá ki he *issue* ko ení.

Na'e 'i ai mo e kole 'o e ngaahi tangikē vai, ko hono 'uhingá, ko e fiema'u vivili fekau'aki mo e vai, pea na'e fai 'a e ngāue ki ai 'a e Kosilió, pea 'oku hokohoko atu pē he taimí ni, hono tufa atu 'a e ngaahi tangikē vai ki he kāingá.

Tokanga ki he kakai malu'i he faihia pea nau hola ki muli

Ko e tokanga ena ia ‘i he peesi 7 pē, ‘i he *item* fakamuimuí, ko e tokanga ‘a e kāingá ko hono ‘uhingá pē ko e *issue* ko eni ko ē ki he faito’o konatapú, pea mo e hiá pē fakalūkufua, ‘oku ‘i ai ‘enau tokanga ki he ni’ihi ‘oku malu’i ko ē, faka’ilo pea malu’i, lolotonga pē hono malu’i, kuo pulia ‘a e ni’ihi ia ko ení ki muli. Pea ‘oku nau tokangá, ke fakapapau’i ‘oku ‘alu ‘a e *process* e Laó ‘o a’u kakato.

Ngaahi fiema’u faka’ekonomika

i. Tokanga ki he pa’anga nō peseti ‘e 3

‘I he peesi 8 Sea, ‘i he fiema’u faka’ekonōmiká, na’e ‘i ai ‘a e tokanga lahi ‘a e kakaí ki he pa’anga nō ko eni na’e ‘osi ‘ohake ‘i hení. Ko hono ‘uhingá pē Sea, ko e kāinga ko ē, pē ko e kakai na’e taumu’a kiate kinautolu ‘a e pa’anga nō peseti ‘e 1 peseti ‘e 3. ‘Oku ‘ikai ke nau lave nautolu ai, meimei ko e ni’ihi pē ia ‘oku nau ma’u ‘a e mafai, ke ‘i ai ha koloa malu’i. Ko nautolu pē ia ‘oku nau to e noo’i ‘a e silini ko ení ‘o ‘osi, pea ‘ikai ke a’u ia ki he ni’ihi masivesiva mo’oní, pea ‘oku foki ai pē ‘a e ni’ihi ia ko ení ‘o to e nō ‘i he ngaahi kautaha ko ia ‘i tu’á, ‘a ē ko ē ‘oku peseti lahi angé. Ko e kolé ia Sea ki ha sisitemi ‘e lava ke *trickle down*, pē tafe hifo ‘a e pa’anga ko ení, ki he ni’ihi masivesivá.

ii. Tokanga ki he ala mai kau muli ke tō kava

Na’e ‘i ai pea mo e tokanga Sea ki he tu’u fakalūkufua ‘a e fonuá ki he kakai muli, ‘oku nau kamata ke nau to e ala mai ki he ngaahi moui’anga na’e mo’ui ai ‘a e kakaí, hangē ko e tō kavá. ‘Oku ou tui pē Sea ko e Lao ko eni ki he *Foreign Investment*, ‘e ‘i ai ‘a e lave ki he tafa’aki ko ení, ka ko e tokanga ‘a e kakaí, ‘oku kamata ke nau ongo’i ‘e to e fa’ao pea mo e ma’u’anga mo’ui ko ení ‘e he kau nima mālohí, ka ko e ngaahi founga, na’e mau’anga mo’ui mai ai ‘a e kakai Tongá mei fuoloa, ‘o kau ai ‘a e ngoué pea mo e tō kavá.

Kole ke potupotu tatau faingamalie nō ma’u kakai fefine mo e kakai tangata

Na’e ‘i ai pea mo e kole pē ‘e lava ke ‘i ai ha pa’anga nō makehe ma’a e kakai fefiné, kae lava ke malu’i kinautolu mei he ngaahi kautaha nō, ‘oku loka ai ‘a e ngaahi kulupu ‘a fafiné, ‘a ia ko ē ‘oku ngaahi peseti lalahi, pea ‘oku mea’i pē ‘e he Falé. ‘Oku ‘ikai ke u fie lave hingoa ki he ngaahi kautahá Sea, ka ko e tokangá, ke ‘i ai ha sēniti makehe pē ki he kakai fefiné, ke nau nō mei ai. Meimei ko e ngaahi langa fakalalakaká, ‘oku taumu’a pē ia ki he ngāue ‘a e kakai tangatá kae li’ekina ‘a e kakai fefiné.

Ke fakavahe’i kau polisi fakakolo ko nautolu nau tokoni malu’i e kolo

Pea ‘i ai mo e kole, ko hono ‘uhingá ke fakapa’anga ‘a e ngaahi polisi fakakoló, pea ‘oku ou tui pē ‘e ho’ata mai eni ‘i he *supplementary budget* ‘e fakahū mai ‘e ho’omou Potungāue Polisi. Ka ko e kolé ia Sea, ke toe tokanga’i ange ‘a e ngaahi polisi Fakakoló, he ‘oku nau hoko kinautolu ko e uma ofi taha ‘o e malu’i e koló.

Ngaahi fiema'u fekau'aki mo e 'ātakai

Kole ha fōsoa ke malu'i 'auhia kekekele

'I he peesi 9, ko e ngaahi fiema'u faka'ātakai pē ko e *environmental challenges*, na'e 'i ai 'a e kole mei he kāinga mei he Bay 'o Manumataongó, mo Sisiá, ko hono 'uhingá ko e feinga ke malu'i 'a e matāfonuá pē ko e hā ngaahi fōsoa ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke 'au'auhia 'a e fonuá Sea. Mahalo 'oku mea'i ...

<008>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Minisitā Polisi: ... 'ai pē ia 'e he Fale 'a e ongo 'ēlia ko eni 'oku na tu'u lavea ngofua 'aupito ki he 'au'auhia he taimi ko ē 'oku hoko ai ha matangi na'a mo e peau lalahi pē ia, 'i he Bay 'o Manumataongo Sea ko e tafa'aki ko ia ko ē ki tahi 'oku 'au'aufoe māmālie pē ko e 'ikai ke 'i ai ha fōsoa ki ai. Pea ko e fakamatala 'oku ma'u 'e he motu'a ni 'oku kau ai e ngaahi 'api fakataautaha ia 'i he uēsia. Pea 'oku ou tautapa pē au ki he Minisitā ko eni he MEIDECC ko e 'uhinga ko e pa'anga ko eni ko ē ki he *climate change* na'a lava ke fakakaukau'i ai 'a e ngaahi māliuliu 'oku hoko ki he fonua ko e lilu 'i he 'ea. Ka na'e kau ia 'i ai 'a ia ko e kāinga ia 'o Bay pea pehē ki Siesia.

i. Tokanga ki he veve & tu'unga fakamo'uilelei e kakai

Ko e ngaahi kole ko ena 'a e kāinga 'o Pātangata mo Siesia ki he ngaahi veve lalahi ko eni ko ē 'i he hili 'a e afā na'e 'osi lava e Pule'anga ia 'o tokoni ki ai pea 'oku fakamālō atu ki he Palēmia 'i hono matua'i mai 'a e ngāue 'i he tafa'aki ko eni Sea.

'I Ma'ufanga Sea na'e 'i ai e kole ko hono 'uhinga ke fakatokanga'i ange he Potungāue Mo'ui 'oku 'i ai 'a e ngaahi falekoloa ko 'ene 'uha lahi pē 'o ki'i ano 'oku nau tukuange mai 'e nautolu 'a e vai kehe ia 'oku 'ikai ke tukuange mai ia he taimi nōmolo Sea. Pea 'oku tukuaki'i ko e vai ko eni ko e vai septiki (*hūfanga he fakatapu*). Pea 'oku kole mai ke tokanga'i ange he Potungāue Mo'ui 'a e tafa'aki ko 'eni 'oku hangē 'oku lama ia ke 'uha 'o ki'i tāfea kae fakapuliki hono tuku ange mai 'a e kinoha'a ko eni ki he ano lahi. Ko e palopalema ko 'ene tafe ko ē 'a e ngaahi ha'aha'a ko eni, 'alu ia ki he 'ū 'api ko hono 'uhinga ko 'ene ano 'o *cover* mo kapui e ngaahi feitu'u ko eni Sea pea 'oku 'i ai e kole ki he Potungāue Mo'ui ke fai ha tokanga ki ai.

ii. Tokanga ki he ngaahi 'api li'aki

Na'e 'i ai pea mo e tokanga Sea ki he ngaahi 'api li'aki hangē pē ko eni ko e *issue* eni 'oku toutou 'ohake ko e ngaahi 'ū 'api 'oku li'aki pē, ko e kāinga ia 'oku ō nofo 'i muli 'oku vaoa pea 'oku hoko e ngaahi 'api li'aki pehe ni ko e nofo'anga ia 'o e kau ifi maliuana. Pea na'e 'i ai e tokanga pē 'e lava ke fakakaukau'i 'a e ngaahi 'api ko eni pē 'e lava ia 'o ngāue'aki 'e he kakai ko ē 'oku nofo 'i Tonga ni pē ko e hā hā founa ka 'oku taki e tokanga ki ai 'oku hoko hono li'ekina, 'ikai ngata pē he'ene vaoa ka 'oku to e nofo'i ia 'e he kakai ko ē 'oku hangē 'oku nau *deviate* mei he nofo. Fai ai 'a e fai'anga inu. Ko e fānau ako he taimi 'e ni'ihi. 'Alu ai mo e ifi maliuana. Ma'u atu mo e fanga ki'i nge'esi pongo 'i tu'a. 'Oku hoko ia he ngaahi feitu'u pehe ni 'e Sea.

Ngaahi fiema’u ki he ngaahi ngāue lalahi

‘I he peesi 10 ko e ngaahi fiema’u ki he ngāue lalahi. Ko e kongā lahi ai Sea ko e meimei ko e tanu hala pē ia pea mo e maama ke fakaulo holo he ngaahi feitu’u ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘api siasi pea mo e ‘apiako. Pea na’e ‘i ai pea mo e kole ia mei Popua Sea, mea’i pē he Hou’eiki ko e hala ko ē ki Popua ‘oku taha pē. *One way*, hū atu pea hū mai ka ko e kole ko ē mei Popua pē ‘e lava ke ‘ai ke ua ke ai ha hū atu mo ha hū mai he ko ‘ene taha ko ē ‘a e fo’i hala ‘oku maumau ngofua ai Sea. Na’e, ‘oku ‘i ai foki e fo’i hala ki he tafa’aki faka-Hahake Sea ki tahi. Pea na’e fai e kole e motu’a ni ‘o ma’u e ki’i tokoni he ‘uluaki ta’u pē ‘o tanu’i mai ‘o tanu mai e fo’i hala ‘o a’u mai ia ‘oku motu. Pea ko ‘ene motu ko ē ‘a e fo’i hala na’e pehē ‘e he *donor* ia ‘e ‘ikai ke nau tanu ‘e nautolu ha hala Pule’anga fo’ou. Ko ‘enau me’a ‘a nautolu ‘oku fai ko e fakalelei’i e hala ‘oku ‘osi tanu pea tu’u ai ‘o a’u ki he ‘aho ni ka ko e kole ‘a e kāinga pē ‘e lava ‘o tokoni e Pule’anga ke ‘ai ke ua ‘aki ia. ‘A ia ko e fo’i hala eni tafa’aki faka-Hahake ‘oku lele mai ia ‘o piko mai ‘i he tu’a ‘o e falekai ‘i he hū atu pē ko ē ki Popua kauhala to’ohema. ‘A ia ko e fakakaukau pē ‘e lava ke ua ke ‘i ai ha *flow* atu ki loto mo ha *flow* ki tu’a ‘e tokoni eni Sea ki he nofo ‘a e kāinga.

Makehe mei ai Sea ‘oku ‘i ai e kole ‘a e kāinga ko e ‘uhinga ko e ngaahi kongā ko eni ‘oku ‘osi tofi ki he tafa’aki faka-Hahake ‘oku si’i ‘aupito e ngaahi hala ai ‘oku lava e Pule’anga ‘o tanu kae ō ai e kāinga ‘o tanu honau ngaahi ‘api. Ko e me’a ia ko eni he ‘ikai ke lava ia ‘o ta’ofi Hou’eiki ko hono ‘uhinga ko e si’isi’i ‘o e kekele kuo fakamālohi’i ta’efakahangatonu ai e kakai ke ō *settle* ‘i he ngaahi feitu’u pehe ni. Pea ko ‘enau kole ke tanu e hala kae lava ke nau ō ‘o tanu honau ngaahi ‘api. Ko e palopalema ko ē he taimi ni ‘oku pehe ni Sea ...

<009>

Taimi: 1025 – 1030

Eiki Minisitā Polisi: ... Kapau ‘oku tofi e ngaahi kongā, ko e kongā pē ko ē taupotu mai ki he hala pule’angā ‘oku lava ‘o tanu. Ko e ngaahi kongā ko ē kimui, hala loto’api nautolu he kongā ko ē ‘oku ‘osi tanu, ‘o tanu honau ‘api, pea hokohoko pehē atu ai pē. Ko ‘ene a’u pē ki he tu’unga ‘oku fu’u tokolahi e nofo mei muí, poloka ‘e he tokotaha ko ē ‘i mu’á ko hono ‘uhingā na’a lavea ha taha he’enau fānaú, pea ui mai leva ki he Pule’angā ke tanu ā e hala pule’anga ke fai ai e fononga ‘a e kāinga. ‘I he taimi tatau ko u fie fakamālō ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e Pule’angā hono ‘omi e ngaahi loli kele ‘o tokoni ki he kāinga ‘i he fo’i kaveinga pē ko ‘eni pea ko u fakamālō lahi atu ‘o hounga’ia ‘aupito ki he kāinga na’e ‘osi tufa atu eni kiate kinautolu ka mou kātaki pē, ko e fakatangī he ‘ikai tuku ko hono ‘uhingā ko e fo’i hala lahi ke fika ua’aki.

Ngaahi fiema’u fakaako

i. Fokotu’u ke ‘i ai ha foomu 1 & 2 he GPS Popua

‘I he peesi hono 11 Sea, na’e ‘i ai e kole mei Popua, ko e ngaahi fiema’u fakaakó eni ke fokotu’u mu’a ha foomu 1 mo e 2 ‘i he vāhenga, ‘i he ‘apiako ko eni ko ē GPS ‘i Popua pē ‘e lava ke si’isi’i ai ‘a e fe’alu’aki ‘a e fānau mei kolo. Ko hono ‘uhingā ko ‘ene mama’ó Sea. Pea na’e ‘i ai mo e fakakaukau pehē pē ‘a, ‘i Houmakelikao kae pehē ki ‘Umusī, ko Bay o Manumataongo, ko Fangaloto. Ko e ngaahi kolo ko eni ‘oku ou fakalau atú, ‘oku’ikai ke ‘i ai ha ‘apiako ia ai. Pea na’e fakakaukau ‘e lava ke tu’u ha ‘apiako ‘i he feitu’u ko eni Sea.

Ngaahi fiema'u fakapolitikale

i. Kole ke hiki tautea hono pa'usi'i longa'i fānau

'I he peesi hono 12 Sea, ko e ngaahi fiema'u fakapolitikale pē ia Sea. Ko e anga pē ena ia e fakakaukau 'a e kakaí ke hiki hake ngaahi tautea ki he, ki hono pā'usi'i ko ē 'o e fānau iikí ke fakapapau'i 'oku ta'ofi 'aupito.

ii. Tokanga ki he tu'u vāvaāofi ngaahi siasi

Pea mo e kole mai Sea pē ke fakakaukau'i ange 'a e taimi ko ē 'oku tu'u vāvaāofi ai e ngaahi 'api siasí, 'o ongo mai pē tāme'a 'a e 'api siasi ko ē ki he 'api siasi ko ē, 'o 'ikai ke to e lava e lotú ia 'a e 'api siasi ko ē he 'oku nau hiva pē nautolu kae tā nafa atu e 'api siasi ia ko ē. Ko honau hangá mahalo ko ha fo'i manga pē 4. Pea ko e kole mai pē 'e lava 'o fakakaukau'i ange Sea, ke 'i ai ha fa'ahinga tu'utu'uni fakalao ki he vā mama'o 'o e ngaahi 'api siasí ke tauhi pē 'a e melinó. Ko e tu'u ia ko iá, na'a ku kole fale'i mai ki he *Solicitor General* fekau'aki mo e *issue* ko ení. Pea 'oku kei fai e ngāue ki ai Sea ka ko e anga ko ē fakakaukau'oku 'i ai e 'ū 'api siasi ia 'oku fu'u vāofi 'aupito 'e Sea.

Ko e tu'u he taimi ní mahalo ko e *remedy* 'oku nau ngāue'akí ko e fakahoko e taimi lotú taimi kehekehe. Ka 'oku mou mea'i pē ko 'ene a'u pē ko ē ki he Sapate. Ko e lotú meimei taimi tataua pē Sea. Pea ko e kongā ia 'enau kole maí. Pea mo e kole mai pē Sea ko e *item* faka'osí pē ena ia, kole ke fakatokanga'i 'e he Hou'eiki Mēmipa 'oku fu'u lahi, mole taimi hono tālanga'i e ngaahi *issue* 'oku 'ikai ke mahu'inga. Ko e anga ē vakai mai 'a e kakaí he taimi 'oku fa'a fai ai e feme'a'aki hení Sea. Ko e me'a lelei pē ke tau ki'i tu'u 'o 'eke ko hai ko ā kitautolu he lau 'a e kakaí. Ko e kongā pē ena Sea.

Fakamālō'ia ngaahi tokoni vave fakahoko mei he Pule'anga

Ka 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi Sea ki he Pule'angá 'i he vave 'enau *response* ki he ni'ihi 'o e ngaahi fiema'u 'a e kakaí 'i he fiema'u vivilí. Ko u tui pē Sea 'i he taimi ni 'oku lolotonga lele 'a e ngāue 'a e Poate 'Uhila ki he ngaahi fiema'u 'uhila ko eni 'a e kakaí. Ka ko e kolé ia, kapau 'oku nau fanongoa mai 'a e tautapa 'oku fai ko ení Sea, pea fakapapau'i ange 'oku fakamo'ui 'a e ngaahi maama he ngaahi feitu'u 'oku ofi ki he ngaahi 'apiakó, *GPS*, kae pehē ki he ngaahi falelotú. Ko e kongā lalahi pē ia 'o e lipootí 'oku fakahoko atú Sea mo e faka'amu 'e fai e ngāue ki ai. Mālō 'aupito Sea mo e fokotu'u atu.

Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ako.

Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tonga. Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu ki he Hou'eiki Nōpele fonuá. Tapu ki he Hou'eiki Fakafongā e Kakaí. Tau fakafeta'i ki he 'Otua ko 'ene fakakoloa 'oku fai ma'a e Fale 'eiki ni. Tau kamata he pongipongi 'aho fo'ou ko eni 'a e Fale Alea 'o Tonga.

Tali Pule'anga ki he kole ke a'u foomu 1 & 2 GPS Popua

Ko e peesi 12, peesi 11. Ko u fakamālō lahi 'aupito ki he Fakafongá 'i he lipooti lelei ko eni kuo fakahoko mai pea mahino 'ene felōngoaki lelei mo e kāinga. Ko e kole ko ia 'a Popua ke fokotu'u

ha ‘apiako foomu *one*, foomu 2 ma’a e vāhenga...

<001>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Minisitā Ako: ... Mou mea’i pē ‘oku ‘i ai e me’a mahu’inga ‘aupito ki he fokotu’u ako fakapapau’i ‘oku ‘i ai hano kekekele, fakakaukau’i he Pule’anga ‘oku ‘i ai e pa’anga ke langa e fale ako, totongi e kau faiako ‘omai mo e naunau ako. Ka ko e me’a ko eni ko u fakatokanga’i Sea mo e Hou’eiki nau lava ‘o ‘a’ahi ki he ngaahi ‘apiako, ngaahi ‘otu motu ‘i he ta’u kuo’osi. Na’e te’eki ke lava ha ‘a’ahi ki he ta’u ko eni pea u fakatokanga’i ‘oku lahi ‘aupito e ngaahi ‘apiako ‘oku ‘i ai e ngaahi loki ako ia ‘oku ‘ikai ke fai ha ako ia ka na’e fai ai e ako. Tatau pē ‘i Vava’u, Ha’apai, ‘Eua a’u ki Tongatapu ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi loki ako ia ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha tamaiki ako ia ai. Pea ko u manavasi’i Fakafofonga na’a langa he Pule’anga ha ‘apiako *form one*, *form two* pea ‘osi ange ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kau ako ia ai.

‘Oku mau feinga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e palani ia ‘a e potungāue ke vakai’i ange ‘ū me’a ko ia. He ‘oku langa e ‘ū loki ako pea na’e fonu ia. Ko e taimi ni ia ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha kau ako ia ai. Hangē ko ‘etau ngaahi ‘api lautohi ko ē ‘oku fokotu’u ko ē ki he ngaahi kolo ki ‘uta. ‘Oku ‘omai ‘enautolu ‘enau fānau ki Nuku’alofa mo Ma’ufanga ‘oatu ki Hala’ovave kae ‘atā e ngaahi loki ako ia ko ē ‘i he ngaahi feitu’u kotoa pē ‘i Tonga ni. Kae tuku mai pē ‘e Fakafofonga ke fai ange ha sio ki ai ‘a e potungāue.

Tali Pule’anga ki he lahi li’aki ako fānau

Ko hono ua ko e kole mei Ma’ufanga mo Halaleva koe’uhí ko e lahi ‘a e fānau ako li’aki kei iiki. ‘Oku ou tokanga’i ua ia ‘a e me’a ko eni Hou’eiki. ‘Oku ‘i ai e mātu’a ia ‘oku ‘ikai pē teitei ngāue ia ke ‘ai ha me’a ke teke e fānau ke ō ki he ako. Ko e me’a kotoa pē teke’i ki he Pule’anga me’a kotoa pē teke’i ki he Pule’anga. Ko hai te ne ‘ave e fānau ki he ako? Ko e mātu’á! Ka ‘oku ‘ave? Ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ke tokanga ki ai e mātu’a ke nau ‘ave ‘enau fānau. Ko u fakahoko ange ki he ‘Eiki Minisitā Fonua. Ko u fiefia ma’u pē ‘eku fa’a fētaulaki he hala pea mo Tēvita ‘Unga. Me’a mai ma’u pē he pongipongi ‘o ‘ave ‘ene fānau ki he *side school* efiafi ‘oku me’a atu ‘o ‘omai ‘ene fānau. Pea ko u fiefia lahi ‘aupito he’eku fa’a sio ki he mātu’a he’eku fononga atu he hala ko e kui, fakaheka mai hono ki’i mokopuna he pasikala ‘ave ki he ako. Ko e fine’eiki takitaki mai nima ‘ene ki’i ta’ahine ‘ave ki he ako. Nau ō ki he ‘apiako.

‘Oku mahu’inga mātu’a mo kitautolu kātoa kau pule fakavahe kau ‘ofisakolo mo e kakai ‘o e fonua, sio ki he fanga ki’i tamaiki ‘oku li’aki he ako, ui ke ha’u. Tautea’i fekau ke ō ‘o ‘ave ki he ako. Ko u fakatokanga’i e ngaahi me’a ko eni kuo līpooti mai he’eku kau faiako kia au. Ko e taimi ko ē ‘oku fai ai e toli hina ‘alu e fānau ia ‘o toli hina pea nau fekumi atu ‘o ‘alu a’u ki ‘uta ‘oku ‘i ai e tama ia mo e fa’ē mo e fānau ‘oku fai mai fufulu hina ‘o kole ai ki he mātu’a ke ‘omai ē.

Fakamanatu ki he mātu’a ko honau fatongia ke ‘ave fānau ki he ako

Ka ko ‘eku kole atu ki Tonga ni kātoa ko hotau fatongia ia ke ‘ave ‘etau fānau fakapapau’i ‘oku ‘ave ki he ako. Toki fonua monū’ia lahi mo’oni ko Tonga ni. ‘Oku ‘ikai ke totongi e ako. Pea ‘oku ‘i ai mo e lao ‘o fakamālohi’i ke ako mei he ta’u fā ki he ta’u 18. Pea hangē pē ko ia ‘oku

mou mea'i ko e founa lelei taha pē eni te ne lava 'o vete ange 'etau nofo māšivesiva ko e ako'i 'etau fānau kā 'oku 'ikai pē ō e mātu'a ia 'ave fānau. Ko e ngaahi kolo kotoa pē 'oku tu'utu'uni he lao ko e maile 'e taha 'i loto 'i he maile 'e taha 'oku totonu ke 'i ai e 'apiako ai. Pea 'oku meimei fakakakato he Pule'anga e 'ū fatongia ko eni ka 'oku 'ikai pē tokanga e mātu'a ia ke 'ave fānau ki he ako. Me'a mahu'inga ke tau ala kātoa ko hotau fatongia ia.

Ko e kole ko eni 'oku fai mai mei 'Ananā koe'uhí ke 'i ai ha tokanga ki he fānau ko ē kuo 'osi mai mei he ako ma'olungá. 'Ananā kuo 'osi teuteu'i 'e he fonua 'a e ngaahi sino ke hoko atu e ako ma'olunga ange 'i he fonua ni. 'Oku 'ave 'e he Pule'anga ...

<002>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Ako: ... 'a 'ene tokoni fakapa'anga ki he 'Univesiti 'o e Pasifiki Saute. Pea 'oku hanga leva 'e he 'Univesiti 'o e Pasifiki Saute 'o 'ave 'ene ngaahi Va'a ki he ngaahi fonua kotoa pē 'o e Pasifiki. Tau monū'ia he ko Tonga ni 'oku 'i ai 'a e Va'a ai 'o e 'Univesiti. 'Oku malava pē 'o ako mata'itohi 'o 'osi heni. Ko e ta'u kuo 'osi na'a ku 'a'ahi atu ki he 'Apiako 'Univesiti ko eni 'i Fisí 'o sio ki he 'etau fānau ki he 'etau fānau ako. 'Oku 'i ai 'a e fānau ako ia ... 'o e 'uluaki mata'itohi. 'Oku 'i ai 'a e *Foundation* pea nau ta'u 'uluaki mata'itohi. 'Osi ko ia. Ko e ngaahi *course* ko ia 'oku fai pē ia heni. 'Oku fai 'i Vava'u. 'Oku fai 'i Ha'apai. Ko e ō 'a e fa'ahinga 'o ako ai...Kiate au na'a ku lea fakalotolahi ki kinautolu. Te mou foki ki Tonga, he ko e ngaahi *course* ko ē he 'oku sai ange ho'omou nofo 'i homou ngaahi 'api. Pea mo fai 'a e ngaahi *course* ko ia.

Ko e Fokololo 'oku 'atā 'a e fu'u ako Tekinikale ko ia ke hū ki ai 'a Tonga ni. Pea 'oku malava pē ke tau hanga 'o fakahū 'a e foomu 3, ke nau hū ki ai. Fai ai 'a e ako 'enisinia, ako tufunga mo e ngaahi ako pehē *panel beating*, mo e hā fua ma'u ai 'a e mo'ui. Ko *Monfort* ko e fu'u 'Apiako pē ia 'a Ma'ufanga. Ko 'Ahopanilolo 'oku mahu'inga ia ke tau ... ō hangē eni ia 'oku tukuaki'I 'o pehē 'oku 'ikai ke hanga 'e he Pule'anga mo e fonua 'o fokotu'u mai ha ngaahi 'apiako ma'olunga ange.

Mo'ale Finau: Sea! Kole mu'a ki he 'Eiki Minisitā Ako, ke u ki'i tokoni kae ma'u ha'ane ki'i *break* hifo fakamolemole.

Sea, tapu pea mo e Feitu'u na Pea fakatapu ki he Hou'eiki. Ko e ngāue lahi 'oku fai 'e he 'Eiki Minisitā. 'Oku lava ke me'a mai 'a e Minisitā 'o 'alu atu ki he 'Univesiti pea mo e ngaahi faingamalie 'oku tofanga ai hotau fonua.

'Oku ou tui Sea, ko e 'isiu ko eni 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga, ko e 'isiū ki he Foomu 1 mo e Foomu 2. 'I he 'ene pehē Hou'eiki. Mea'i lelei pē 'e he 'Eiki Minisitā. Kiate au ko e laumālie 'oku ha'u pē 'a e taimi mo e kamata ke 'ata mai 'etau ngaahi Līpooti. Pea hangē 'oku 'asi mai hangē ko ha founa eni ke tau 'unu ki ai 'i he kaha'u. Ko u sio ki he Līpooti ko eni 'a Tongatapu 1 ko e ki'i Līpooti si'isi'i taha eni 'i he 'etau me'a. Ka ko e kakano ko ē 'o e Līpooti 'oku tō loto ai 'a e ngaahi fiema'u kātoa 'a e Vāhenga 17 'Eiki Sea. Pea ko u fakamālō ki he Fakafofonga hono 'omai 'a e sīpinga Līpooti ko eni . Hangē 'oku ne to e talamai 'a e me'a 'e taha. Na'a kuo

taimi ke ha'u pē 'a e kau 'ofisakolo mo 'enau pule fakavahe 'Eiki Sea, mo 'enau ngaahi fiema'u 'o hū hangatonu mai ki he CEO hangatonu mai ki he Pule'anga. Koe'uhi ko hono 'uhinga eni Sea.

'Oku 'omai 'e he Minisitā 'ene tali 'i he fo'i taimi ni pē ki he palōpalema pē. Ka 'i he taimi tatau 'oku 'i ai 'a e fiema'u pehē ia 'i he fo'i vāhenga 'e 16. Kiate au ko e kakano pē ko e laumālie 'o 'etau ngāue 'i he fonua ni 'i he taimi ni. Ko e fakamā'opo'opo ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha ola 'i he ta'u hoko mai ke fai hano lipooti.

Sea, talu 'eku fanongo ki he ngaahi Līpooti 'oku fai 'i he Fale ni 'oku hāhāmoloſia ke u fanongo ki ha Līpooti 'i he ta'u hokó. Ke fakamatala ai pea lisi mai ai 'a e ngaahi me'a kuo 'osi fai. Ke mahino ke ongo'i mai 'e he kakai 'o e fonua, na'e mahu'inga 'a e me'a ko ē na'a nau hanga 'o talatala mai he ako ki he kau Fakafongonga.

Ko e 'isiū ko eni 'o e akó. 'Oku tatau 'a e vahe ko eni mo Ha'apai. Kiate au 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko ha 'isiū eni ia 'e lava 'e he tamai mo e fā'e ke 'ave 'a e tamasi'i ki he ako. Ko u tui au 'e lava pē tukukehe pē ko e me'a 'a e Minisitā ke mea'i 'e he Hou'eiki 'oku 'i ai pē foki 'a e ngaahi mātu'a 'oku ta'etokanga, pea 'oku nau 'i he ngaahi kolo pē, pea 'oku tau takitaha 'ilo pē 'etautolu. Kā 'i he taimi tatau, ko e fatongia 'o kitautolu ke tau fakapapau'i 'oku 'ikai ke fakalaka 'a e 'iló mo e akó mei he fo'i sino kotoa pē *individual* 'i Tonga kiate au ko e anga eni 'eku faka'uhinga ki he me'a 'oku tangi mai ki ai 'a e kāinga ke hoko atu mei he kalasi 6 'o Foomu 1 mo e Foomu 2 'i he lotofale tatau pē mahalo ko ha ki'i fakalahi pē ha ki'i loki ke hoko atu ai.

Hanga 'e he fakaukau ko eni Sea, 'o 'omai 'a e fo'i fakaukau 'e taha ke *centralise* 'a e ako.. 'i muli Sea, 'i he ngaahi feitu'u lahi 'oku nofó pē 'a e ako ke 'ofi pē 'i he komiuniti mo e kakai ke faingofua 'a e fetu'utaki mo e kakai ko ē 'oku 'alu ki he ako. 'Ikai ke ngata ai 'Eiki Sea...

'Eiki Minisitā Ako: Sea, tuku mu'a ke faka'osi 'eku malanga he ko e malanga eni ia. Kae toki me'a hake ia 'o 'ai 'ene malanga. Kae faka'osi mu'a ...

<004>

Taimi 1040-1045

'Eiki Minisitā Ako: ... 'eku fa'u 'a'aku, Sea...

'Eiki Sea: Me'a mai koe 'Eiki Minisitā.

Tali Pule'anga ki he fiema'u he ako Ma'ufanga, Halaleva & 'Ananā

'Eiki Minisitā Ako: Fakamālō pē ki he fFkafofongá kae toki me'a hake mu'a hono taimi pē 'o fai ai 'ene fakamalanga. Ko e fakamalanga 'oku fai 'oku 'uhinga 'i he peesi 11, ko e fiema'u 'e 3, ko Popua, Ma'ufanga, Halaleva mo 'Ananā he ko eni kuo 'osi tali 'a e fiema'u 'a Popua, fiema'u 'a Ma'ufanga mo Halaleva, pea ko 'Ananā eni 'oku ou 'i ai he taimi ní. 'Oku 'i ai ko 'enau kolé ke 'omai mu'a ha ngaahi faingamālie fakaako ko eni kuo 'osi fakamatala 'a e ngaahi faingamālie fakaako mo e ngaahi sino 'oku nau fai 'a e ako'i.

Ko 'etau Kolisi Faiako 'oku 'atā ke hū ki ai ke hū ki ha to e ako mā'olunga ange pea ko e founga lelei 'eni mātu'a ke fakahū...

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea, ke u ki’i tokoni nounou pē Sea mu’a kae toki hoko atu ‘a e sekoni pē ia ‘e tolunoa. Ki’i tokoni pē Sea fakamolemole pē ‘a e ‘Eiki Minisitā, ko e ki’i tokoni pē ko hono ‘uhingá ko e feitu’u ko eni ko ē ‘oku ui ko ‘Ananā, ‘oku hā ia he peesi 5, mahalo ko e tōnounou pē eni ‘a e kau kalaké Sea. ‘Oku ui ko e Bay ‘o Manu Mataongo. Ke tokoni mai pē ‘Eiki Sea ai, ko e feitu’u ko eni ‘oku ui ko Bay ‘o Manu Mataongo. Tonu koā ‘eku ma’ú ‘Eiki Sea he ko e feitu’u ‘o e Feitu’u na? ke anga lelei pē kapau ‘oku fanongo mai ‘a e kakai ‘o e fonua ko e feitu’u ko ia ‘oku ui ia ko Bay ‘o Manu Mataongo ko hono ‘uhingá pē ke hokohoko atu pē, kātaki pē ki he ‘Eiki Minisitā na’e ‘uhinga ia ki he kau kalake, ‘oku hā ia ‘i he peesi 5, ka mou kātaki pē ngāue mai ‘aki ‘a e hingoa ko ia, mālō ‘Eiki Minisitā. Mālō ‘Eiki Sea.

Tali ki he tokanga ki he ako mei he feitu’u Bay ‘o Manumataongo

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō Fakafofonga. Ko e Bay ‘o Manumataongo. ‘Oku ‘i ai ‘a e founga ‘e taha ke to e hoko atu ‘a e ako ke mā’olunga ange ko e hū ki he Kolisi Faiako, ko e Kolisi Faiako ‘oku ‘i ai ‘ene *allowance*, ‘e lava ‘o hū ki ai pea ma’u ‘a e *allowance*, totongi ‘ene ako ‘i *USP*, hoko atu ki ha to e tu’unga mā’olunga ange.

Ko e ta’u kuo ‘osí pea ‘oku mau lolotonga lele ‘i he taimi ni, ko e *MEIDECC* ‘oku nau ‘omai ‘a e ngaahi *course* ki he kau ngāue pea pehē ki he kau faiako, pea ‘oku ‘i ai pē pea mo e fa’ahinga ‘oku ‘omai mei tu’a ‘oku nau o ‘o ako mata’itohi ‘i he *USP*, kā ‘oku fakapa’anga ia ‘e he *MEIDECC* ‘a e ngaahi me’a ‘oku felāve’i pea mo e ‘ātakai. Mahalo pea mo e me’a ‘e taha, faka’osi ko e fu’u ma’u’anga pa’anga lahi eni ‘oku ‘ikai ke me’a heni ‘a e Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ‘oku lolotonga ‘alu ‘etau kau ‘alu ‘o toli. Ko e founga ia ‘e taha, pea ko e me’a ko ē na’a nau ‘i he Potungāue ko ia ko e me’a ko ē na’a ku fakatokanga’i, ‘e kehekehe pē ‘alu ia ‘a e tama na’e ako lelei ko ē ‘o fai ‘a e toli mo e tama ko ē na’e ‘ikai loko sai ‘ene ako. ‘E foki mai ia mo e pa’anga lahi foki mai ia ‘o fakakaukau’i fakalele ‘ene pisinisi mo e ngaahi alā me’a pehē, kā ‘oku ou tui pē mahalo Fakafofonga pea mo e kāinga ko eni ‘o Tongatapu 4 ko e ki’i tokoni pē ia ‘oku fai atú, kā ‘oku mau fakatokanga’i ‘e he Potungāue Ako pea ‘oku mau ngāue ki ai.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu mu’a pea ke fakafehu’i atu pē ‘o fakatatau ki he ko ‘eku lave’i foki ‘e au Sea kole ko ē mei he Bay ‘o Manumataongo, ko ‘enau tokangá ‘anautolu ia ki he fānau ko ē ‘oku nofo mei he ako ‘oku te’eki ai ke mahino pē ‘oku ‘i ai ha’anau kaha’u pē ‘ikai pea ko e kole mai eni ia ki he Pule’angá mo e Kōsilio pē ia ko ē ‘a Tongatapu 4, pē ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga founga ‘e lava ‘o faka’ai’ai ‘aki pē ko e ngaahi sikolasipi pē ko ha ngaahi founga makehe ‘e lava ‘o faka’ai’ai ‘aki ‘a e fānau ko eni ke hoko atu ‘enau ako. Mahino pē me’a ia ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he Minisitā Ako, kā ko ‘eku ki’i fakatokanga’i hifo pē ‘e au ia ‘a e kakano ‘o ‘enau kolé na’a ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga founga ‘a e Minisitā Ako pea mo e Potungāue ‘e lava ‘o tokoni ki he ki’i kole ko eni ‘oku ‘omai. Mālō ‘aupito.

Tali Pule’anga ki he ‘isiu he tu’u vāvāofi ngaahi siasi

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Eiki Sea, mālō, pea ‘oku ou kole ke u hūfanga ‘i he fakatapu. Kau ki’i kamata pē tokoni ki he Fakafofonga ‘i he lotú ē. ‘Oku lāunga foki ‘a e ‘ū siasi ‘i he tu’u vāvāofi, ko ia fakafongga talaange ki ho kāinga nau me’a ange ki Ha’ateiho, Siasi Uesilianá ē, Siasi Tongá ē,

na fekoekoe'i kapau 'oku si'i fiema'u 'e he kāinga Ma'ufangá ke ako ha me'a 'oku faka'ofa'ofa mo e lotú, mou òange pē moutolu ki Ha'ateiho, Uesilianá hē, na fe tā lauta'u na fēkoekoe'i, 'oku 'i ai 'a e lao pē ia, fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua, 'a e tu'utu'uni ke nau ki'i māvahevahe, 'oku 'i he lao pē ia. Kā kapau 'oku 'i ai ha me'a pehē, 'aonga 'a e lotú, tā mai, kole pē ki he siasi ko ē, 'aho ní mou tā moutolu, uike kaha'u, mau tā mautolu. 'Oku angalelei pē ia, ko e fekoekoe'i ...

<005>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Lao : ... 'uluakí ia, ko e me'a ia mo e lotú. Ua, me'a tatau pē ia.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e kole ke hiki tautea felave'i mo e faito'o konatapu

Ko e *drugs*, kapau pē te mou me'a hifo ki he Laó, 'osi a'u pē ia 'o miliona, a'u 'o ta'u e 30. Ka na'a ku talanoa ki he kau ... mou manatu'i lahi tatau pē pea mo e hia ki he tamaikí, ki he pā'usi'i e tamaikí. Tau fa'a pango'ia tautolu, ko e pango pē 'eku lea pehē, 'i he tu'utu'uni 'a e Fakamaaú. Kuo 'osi 'i he Lao pē ia, ko e me'a 'a e Fakamaaú. Pea ko e fo'i laumālie ko ia 'i he Laó, ko e *independent of the judiciary*, 'oku tau faka'ehi'ehi ai. 'Oku ou faka'ehi'ehi au, ke u lea ki he Fakamaaú, 'i he 'ū tu'utu'uni. Ko e me'a 'e taha ia 'i he'emaui fa'a pōtalanoá, na'a lava ke kehe ai 'a Tonga ni. Ko ē, ta'u me'a, 'ikai ke to e 'i ai. Manatu'i ko e *discretion*, 'uhinga ia 'ou 'oange ai 'a e fo'i laumālie *independent of the judiciary*, ke tangutu 'a e Fakamaaú, 'oku 'alu ai 'o ... Pea 'oku tō leva 'i loto ai 'ene tu'utu'uni, 'o 30. Pē 'e pa'anga e 1 kilu, pē 'e 5 kilu, pē 'e miliona. *Independent of the judiciary*, 'oku ne 'oange ki ai e fo'i mafai ko iá. Ka, 'e Fakafofonga, 'oku 'i heni. Na'a tau talanoa pē tautolu ki ai. Ko e fo'i me'a pē eni 'oku to e 'ia tautolú. Kapau pē 'oku tau kei vilitaki pē, fakahū ā ke a'u ki he tautea maté. Me'a tatau pē, 'e kei 'i he Fakamaaú, pē te ne hanga 'o fakahoko.

Ka ko e 'ū me'a pē ia 'oku ou tokoni atu ki ai, 'i he'eku hanga 'o fakatokanga'i. 'I he *drug*, pea mo e, 'i he Lao, ki he tautea ki he pā'usi'i, 'oku 'i he Laó pē. Ko e me'a 'a e Fakamaaui'angá 'i he'ene tu'utu'uni. Mālō.

'Akosita Lavulavu : Tapu pea mo e Feitu'u na, Sea. Fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmia, pea mo e Hou'eiki Kapinetí. Pehē foki e fakatapu heni ki he Hou'eiki Nōpelé, mo e fakatapu foki heni ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea, 'oku ou faka'amu pē ke u to'o e faingamālie ko ení, ke u 'oange ha fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Polisi, ka ko e Fakafofonga Tongatapu 4, 'i he lipooti faka'ofa'ofa 'oku lava ke ne vahevahe mai mo kitautolu 'i he pongipongi ko ení.

'Eiki Sea, 'oku ou fa'a sa'ia ma'u pē 'i he'eku lele atu ki he feitu'u ko eni ko ē 'a Tongatapu 4, 'oku 'i ai e ni'ihhi hoku kāingá, 'oku nau nofo atu he feitu'u ko iá. Pea 'oku ou fa'a 'eva atu ki he feitu'u ko iá, 'oku faka'ofa'ofa ma'upē, 'oku ou vakai atu 'oku 'i ai 'enau palepale 'oku tau ai 'enau palau, mo e ngaahi me'a pehē. 'Oku tika 'aupito e anga 'ete vakai ki ai. Ka ko e me'a ko eni ko e 'oku ou tokanga ki ai, Sea, 'oku ou fie fakahoha'a atu. 'Oku 'asi ia 'i he peesi 12.

Tokanga ki he hoha'a mei Fangaloto ki he mole taimi Fale Alea alea'i 'isiu 'ikai mahu'inga

Ngaahi fiema'u fakapolitikalé, pē ko e *political challenges*. 'A ia ko e fo'i kongā faka'osí, 'oku 'asi ai. Lele po'uli. Ngaahi fiema'u vivili, lele po'uli 'a e Fale Aleá. Pea ko e kolo ko ē na'e tokanga ki aí, ko Fangaloto. Pea ko e me'a ko eni ko ē na'a nau kolé, Sea, ko e kole ke fakatokanga'i 'e he Hou'eiki Mēmipa, 'oku fu'u lahi e mole taimi hono tālanga'i 'a e ngaahi 'isiu 'oku 'ikai ke mahu'inga, lolotonga e taimi ngāue anga mahení.

Ko 'eku kolé, mo e faka'amu, pē 'e lava 'a e 'Eiki Minisitā, 'o tali mai mu'a, Sea. Pē ko e hā e me'a 'oku pehē 'e he kāinga ko eni 'oku fakamole taimí, pea ko e hā e 'isiu 'oku 'aongá, ki he taimi ko ē 'oku tālanga'i. Ko e 'uhingá, he ko e me'a lelei, Sea, 'etau femahino'aki pea mo e kāinga, ko e hā e ngaahi 'isiu 'oku mahu'inga, 'oku nau faka'amu ke nau fanongo mai 'oku tau tālanga'i ma'u pē 'i he Fale 'eiki ni, kae fakasi'isi'i atu e ngaahi me'a ko ē 'oku 'ikai ke nau pehē 'oku 'aonga ke tau tālanga'i. Ko e 'uluakí ia.

Tokanga ke fakalelei'i founga fakahoko ngāue polisi & ke vahe kau polisi fakakolo

Fika uá leva, Sea, 'oku 'asi ia 'i he peesi fika 7, mei Houmakelikao, fekau'aki pea mo e Potungāue Polisi. Pea ko e kolé, ke to e fakahoko ha ngāue ke fakalelei'i e founga fakahoko ngāue 'a e Potungāue Polisi, pea ke fakahoko ha fakalelei'i vāhenga ki he kaungāue ko iá. 'A ia 'oku ou tui, Sea, 'oku 'uhinga eni ke fakalelei'i e vāhenga 'a e kau polisi, 'i he lolotonga ni. 'I he taimi tatau, Sea, ko e anga pē 'ene kole pea mo e faka'amu, na'a lava mu'a ke fakakau atu ki ai 'a e kau polisi fakakoló. Ke 'i ai mu'a hanau vāhenga. He 'oku mahino foki, ko e kau polisi fakakoló, nau nofo mo e ngaahi *communities*, 'i he ngaahi komiuniti, pea nau lava leva ke nau fakahoko ki he kau polisi 'a e ngaahi palopalema, mo e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he ngaahi koló. Pea ha'u leva, pē ko e me'a mai 'a e kau polisi 'o fai 'enua ngāue ki he kolo ko iá. Ko e anga pē ia 'a e kole fakama'ala'ala pea mei he 'Eiki Minisitā, pea mo e

<006>

Taimi: 1050-1055

'Akosita Lavulavu: ...mālō ki ai 'i he Lipooti faka'ofa'ofa 'oku fakahoko mai, mālō.

Tali ki he tokanga mole taimi Fale Alea alea'i ngaahi 'isiu 'ikai mahu'inga

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea pehē ki he Fale Alea 'o Tongá, kae fai atu ha ki'i fakalavelave ki he fehu'i ko eni 'oku 'omai mei Vava'u 16. 'A ia te u kamata atu pē 'i he peesi 12 Sea, mo e anga ko ia 'o e tālanga mei he fakataha ko eni 'i Fangalotó. Sea, ko 'etau lau ko ia 'o pehē 'oku mole 'a e taimí ke ... hono tālanga'i 'a e ngaahi *issue* 'oku 'ikai ke mahu'inga lolotonga. Sea, ko e 'uhinga, me'aopango Sea na'e 'ikai ke fakaiiki kakato eni, ka ko e anga ko ē 'enua fakamatalá, kapau 'e me'a 'a e Hou'eiki ki he ngaahi *issue* ko eni 'oku ou lave atu aí. Na'e fai 'a e lave 'aneafi ki he feinga ko ē ke mali 'a e *service delivery* 'a e Pule'angá pea mo e fiema'u 'a e kakaí. 'A ia 'oku nofo mai 'a e fiema'u 'a e kakaí 'i he tafa'aki

'e taha, lele atu 'a e talanoá mo e palaní 'i he tafa'aki 'e taha. Ka mou me'a ki he 'ū me'a ko ena 'oku 'omai 'i he 'ū Lipooti 'e 17, ko e me'a ia ko ē 'oku mamafa ki he loto 'o e kakaí. Ko e taimi ko ē 'oku tau 'eke ai pē ko e hā 'a e miniti mo e peseti 'o e Fale Aleá 'oku ne tālanga'í, te tau 'ohovale hono olá, kapau 'e 'ai ke faka-polopōsio.

'A ia mahalo 'oku hoko eni Sea, he taimi ko ia 'oku fai ai 'a e talatala mahaki ko ē he pongipongí ki he Fale Aleá. 'Alu ai e fu'u ... lele ai 'a e talatala mahakí 'o a'u 'o tuku, 'ilo ho'atā, pea tau toki foki 'o Kōmiti Kakato ki he 'asenita 'asenitá. 'A ia mahalo ko e 'uhinga ia e anga 'enau fakakaukau. 'Oku ou tui Sea ko e me'a lelei, mo e 'Eikí tēlē, na'a ne 'eke ange ki he kau akó, 'oku mou fanongo atú, ko hai au he lau 'a e kakaí ? Ko e me'a lelei ke tau tu'u 'o 'eke kia tautolu. Mo u fanongo atú ko hai kitautolu he lau 'a e kakaí ? He 'oku kehe ma'u pē 'a e sio atú mei he sio maí. Ko e konga eni 'enau sio maí Sea, pea ko 'enau sio maí 'oku mahu'ingá. Ko e me'a ia ko ē 'oku 'osi ai 'a e ta'u 'e 4 pea maliliu 'a e fili mai ki hení, ko e ola ia 'o e sio maí mei tu'á Sea. 'Oku ou tui 'oku mahu'inga ke tau ki'i tu'u 'o fakakaukau ki ai, ko e anga ia 'o e lau 'a e kau voter, 'oku nau tokanga mai nautolu ke tanu honau halá, mo e maamá, te nau malu ai, mo e faito'o konatapú Sea.

Tali ki he tokanga ke hiki e vāhenga kau polisi

Ko e lave ko eni 'o fekau'aki mo e hiki vāhenga 'a e kau Polisi Sea, na'e 'ohake eni 'i Houmakelikao. Ko hono 'uhingá pē Sea, ko e tokanga ko ē ke fakapapau'i 'oku fakanāunau kakato 'a e tangata polisi 'aki 'a e *incentive* pē ko ha me'a'ofa fe'unga ke fakapapau'i 'e 'ikai ke to e lava 'o tō 'i he 'ahi'ahi, ko hono mono'i ia 'e ha taha 'oku ne hanga 'o totongi fufuu'i. Ne fai 'a e fakataha 'a e motu'á ni pea mo e Komisiona Polisi 'aneafi, he 'osi 'a e Fale Aleá, pea 'oku fai 'a e talanoa ki hení, ke fakapapau'i ko e *detective allowance* pē ko e *allowance* 'a e kau fakatotoló, 'oku 'i ai hono *power* ke ne lava 'o pukepuke 'a e tangata fakatotoló. Ko hono 'ai 'ona Sea ke mahinó 'oku pehé ni. Te tau totongi 'a e polisi, pē 'e totongi ia 'e he kau tama 'e tahá ? 'A ia ko hono 'ai mo'oní ia Sea, pea.. Kapau te te pukepuke ha kofukofu... Na'e toki puké ni atu Sea 'a e ni'ihi, na'e 'i ai hono puke 'a e feitu'u ko e 'aisi lahi. Kapau te nau puke mai Sea tau pehé ko ha kilo 'e 4, ko e pa'anga lahi faka'uli'ulia mo e 'ahi'ahi 'oku lahi. Kuo pau ke fakapapau'i 'e he Potungāué, mo e fonuá mo e kakaí, 'oku totongi fe'unga 'a e tokotaha polisi. 'Oku ou tui Sea, ko e 'uhinga ia mo e laumālie 'o e fokotu'u ko ia na'e 'omai mei Houmakelikaó.

Mo'ui 'aupito 'a e anga 'o e ngaahi polisi fakakolo ko ia he Vāhenga Tongatapu 4. Mou kātaki pē 'oku 'ikai ko ha talaihangamai. Ko e taimi 'oku ou tangutu ai he *Police Post* he pō Falaité mo e Tokonakí teleletiō, 'oku ou fanogo ki he ui 'a e teleletiō *Police Post* 'i Houmakelikao, ko Toulíki, ko Fangaloto, ko Popua, ko Ma'ufanga. 'Oku ou nofo pē 'o fanongo kātōa ki he uí, anga 'enau ngāué. Ko e feingá Sea ke pou pou ki he ngāue 'a e kau polisi. Pea 'oku 'i ai foki 'a e *supplementary budget* 'e fakahū mai, pea 'oku ou tui ko e tokanga ko eni ko ē 'a Vava'ú, mo e ngāue lelei na'e tokoni 'enau polisi fakakoló, ki aí, 'o puke ai ko ē 'a e fu'u maliuana 'e 2,665 ko eni ko ē na'e ma'u mai mei Vava'ú. Mou fiemālie pē 'e fakahū mai pē, pea ko e patiseti ko iá 'e aofangatuku ki ai 'a e Falé Sea. Ko e tokoni atu pē ia ki he me'a ko ia 'oku tokaanga ki ai 'a Vava'ú. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i faingamālie ke u ki'i ..

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea, pea tapu mo e Feitu'u na kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipá, 'Oku ou fie 'oatu 'eku ki'i ...

<008>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: fakamatala pē 'o fekau'aki mo e *issue* ko eni ko ē ki he pehē 'oku lahi e longoa'a pē ko e talanoa ki ha me'a 'oku 'ikai ke 'aonga 'i he Fale ni he ko e *issue* ia 'oku fu'u matu'aki loloto 'aupito 'e Sea. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia 'oku 'i ai ha taha pē ko ha ni'ihini heni 'oku natula pē ia ki he me'a ko ia. Ka 'oku 'uhinga ia Sea ko e fa'unga eni mei muli kuo tau tali ia 'e tautolu 'i Tonga ni. Na'e tō folofola 'Ene 'Afio pea nau fu'u mahu'inga'ia ai he'eku 'uluaki ha'u ki he Fale ni ko 'ene kole mai ke tau ngāue fakataha. Ko e fo'i akonaki ko ia ko e fo'i akonaki ia mei he Tohitapu. Ko e fo'i natula ko eni 'oku tau tali 'i Tonga ni 'i he Fale Alea 'o Tonga ko e *Opposition Driven type of Parliament*.

Ko e fo'i me'a ia 'a māmani 'oku 'ikai ke 'asi ia he Tohitapu. Ko e fo'i akonaki fakatu'asino ia 'a māmani ke u pehē atu kapau 'e me'a mai ha tokotaha, 'io kuo pau ke u 'ikai au. 'Ikai ke u 'uhinga au 'oku 'i ai hano 'aonga ki he kakai 'uhinga pē ia 'oku talamai 'e he natula 'o e fu'u 'elefānite ko eni 'oku tau talanoa ki ai ko ho'o me'a mai pē ko e Fakafofonga pē ko e Hou'eiki ki ha me'a 'oku ke pehē 'e sai ki he fonua kuo, te u tu'u hake au he 'ikai, te u to e 'oatu 'e au ha'aku fakakaukau ke tokoni, 'osi talamai he natula 'o e fu'u me'a ko eni kuo tau tali mei māmani kuo pau ke u fakafepaki au. Mou mea'i ko e setisitika ko ē 'o māmani pēseti 'e 80 'o faai ki 'olunga 'a e talanoa 'a e Fale Alea kotoa pē 'i māmani 'oku *wasteful*. 'Oku veve. Tapu ange mo 'etau talanoa mo e feme'a'aki. Ko hono 'uhinga he ko e tokotaha 'atamai lelei kotoa pē kuo pau ke fekau'i ia ke muimui he natula kuo tu'utu'uni mai 'e māmani. 'A ia ko hono 'uhinga ka me'a mai pē 'a Tongatapu, 'a Vava'u 11 ia ki ha me'a 'oku lelei te u natula ē au ke u tu'u 'o fakafepaki, pē ko ha me'a 'oku me'a mai ki ai.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: E Palēmia, 'e natula pē 'a e *opposition* ia.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eua.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ikai ko 'eku tokoni atu 'oku sai ho'o me'a 'oku fai.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

Tēvita Lavemaau: Me'a hifo ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kovi ia?

Tēvita Lavemaau: Mālō. Ko e fakatonutonu ko e 'Eua 11 'oku 'ikai ko e Vava'u 11.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Uehe kātaki. 'Io, 'io. Kātaki.

Tēvita Lavemaau: Pea ko e ua ko ē 'o e fakatonutonu 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko u ma'u 'e au ta ko 11. Hala 'eku ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā, ke mea'i pē 'etau tu'utu'uni 'oku lolotonga fai e fakatonutonu e Fakafofonga 'Eua.

Tēvita Lavemaau: Mālō 'Eiki Minisitā. Laumālie lelei ke ke ki'i me'a hifo 'o mālōlō. Ko e ua ko ē fakatonutonu 'Eiki Sea ko e tau'atāina ia 'a e Mēmipa 'o e Fale Alea toko 26 ke lea ki ha me'a 'oku 'ikai ke tui ki ai. 'Oku 'ikai ko ha, ko e malanga ia ko eni 'oku 'ikai ke felāve'i ia pea mo e *issue* ... Mālō 'Eiki Sea.

Malava ki Fale Alea ke tuku tau'aki fakafepaki kae ngāue fakataha ke tokoni'i e fonua

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea ko u fakamālō he fakatonutonu ta ko 11 'oku 'ikai ko 13. Ko e fehalaaki pē 'a'aku he'eku ki'i fakalea kātaki. Nau pehē au 'oku 'i ai ha ki'i fo'i me'a fakamahu'inga faka, ka ko u tali 'eku tōnounou. Sea ko e 'uhinga 'eku fakamatala 'oku mahu'inga ki he fonua ke nau mea'i ko e sisitemi eni 'a muli kuo tau tali he fonua ni. Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia 'oku fiema'u ke tau tali. Ko e akonaki ko ē na'e fai mai he 'Ene 'Afio. Tuku mu'a e natula ko ia e fakafepaki he ko e natula fakafekiki ko e me'a ia 'a Sētane. Ko e me'a ko ē 'oku ne kole mai ke tau ngāue fakataha. Ko e fo'i akonaki ia 'oku 'ikai ke 'omai ia 'e māmani 'oku 'omai ia he folofola mea Sīsū. Ka ko u 'oatu 'a e fakakaukau ko ia Sea 'oku 'ikai ke 'uhinga hanga 'e māmani *adopt* 'a e sisitemi ko eni 'oku 'uhinga ia kuo pau ke hanga 'e Tonga ni 'o fakahoko 'a e me'a ko ia. Ko e setisitika ia 'oku mo'oni, kapau te mou me'a ki ha fa'ahinga *Parliament* pē 'i Tonga ni mo ha to e feitu'u 'i māmani 'oku, 'a ia 'oku nau pehē ko e pēseti 'e 80 ki 'olunga 'oku *wasteful*. 'Oku 'ikai ke 'i ai hano 'aonga 'oku nau ui pē 'e nautolu ko e veve. Ko ia 'e lava 'e tautolu ke tau tali e fakakaukau 'oku 'omai he 'Ene 'Afio ke tau mafuli tautolu mei he fakafepaki 'o fetokoni'aki pea tau kumi ai 'a e ngaahi poini kehekehe 'o e ngaahi maama 'oku tau kukukuku mai ki he Fale ni ke tau fakalelei'i 'a e Pule'anga ke *reform* kae lava ke tau tokoni ki hotau kakai mo 'Ene 'Afio.

Lord Nuku: 'Eiki Sea kole pē mu'a ke u ki'i tokoni atu pē ki he, ki he me'a, ko 'eku tokoni atu ko e Fale ni ko e Fale pē 'e taha. Ko e ngāue fakataha 'a ē 'oku mou tala 'e moutolu ko e fakafepaki he 'oku 'ikai ke tau tui tatau. Ko e toki, ko e tokoni atu ia ke tala atu ko e ngaahi me'a ko ē, ko 'etau ngāue fakataha ia ko 'emau lava 'o lea atu ki he fa'ahinga me'a 'oku 'ikai ke a'usia pea 'oku 'uhinga ia 'a e ...

<009>

Taimi: 1100 – 1105

Lord Nuku: ... ka ‘oku tala ia ko e fakafepaki, ka ko e ngāue fakatahá ia ko e fefoaki’aki ke lava ‘o veteki e ngaahi palopalema e fonua Sea. Ko e ki’i tokoni pē ‘aku ia ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō ‘aupito Sea ka u faka’osi atu ai leva ‘e au. Ko e me’a ‘oku hoha’a mai ki ai, ‘oku ou tui au ki he kakaí. Ka me’a mai e Palēmia pea mo ‘ene Kapinetí ke fai ha me’a e langa e fonuá, ko e me’a ko ē ‘oku ‘asi ia kitu’á, manatu’i te tau fakamatala ‘etautolu ha ngaahi poini ka ‘oku e’a mai kitu’a ia ‘a e fakafepakí mo e feinga ke tuku hifó ‘o mālohi ange ia he fo’i poini ‘oku ‘omaí. ‘Oku lava he ‘e kakaí ‘i he maama honau konisēnisí ‘o maa’usia e fo’i poini ko iá.

Lord Nuku: Ka u ki’i fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘A e taaufehi’á.

Taukave ka hē Pule’anga mei he lao fakatokanga atu Fale Alea ke fakafokifoki mai hono tauhi lao

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea, ko e pehē ko ē ‘oku ha’u e Pule’angá ‘o talamai e me’a pea fai e fakafepaki Sea. ‘Ikai. Ko e hē pē ‘a e Pule’angá mei he laó, kuo pau ke fai hono fakatonutonu atu Sea ka ‘oku ‘ikai ko e fakafepaki ia. Ko e ngāue fakatahá ia, ‘a e eni ko ē ‘oku ou ‘uhinga atu ki aí. Ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ki’i ‘ova kitu’a, pea mau tala atu, mou foki foki mai ki he laó. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke pehē ko ha’amau ta’etui. Ko e tokoni atu pē Sea. Mālō.

Taukave ‘oku ‘i ai fa’ahi fakafepaki he Fale Alea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō ‘aupito Sea te u ki’i faka’osi ai leva. Ko e, ko u ‘oatu pē ‘e au ‘oku mahino ‘a e fo’i poini ko ení pea he ‘ikai ke to e lava ha taha ‘o fakafepaki’i. Ko ‘ene, ‘a māmani. Pea ‘oku pehē ‘eni. Ko ‘ene mavahe pē Pule’angá ‘o ta’utu ‘i honau me’a’angá, mafuli kotokotoa e toenga ia e Fale Alea ‘o *opposition*. Tuku kehe kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ne tala mai ‘oku tau, ‘oku kehe ‘a Tonga ni. Ko e sisitemi ia kuo tau *adopt*.

Lord Nuku: Sea, ko ‘eku fakatonutonu atu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *opposition* ‘i Fale ni. Fakafokifoki mai e, ‘a e feme’a’akí, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pē he natula e Fale ko ení. Ko e *one party system* eni pē ko e fo’i fale pē ‘e taha. ‘Oku ‘i ai ‘a e Pule’angá, ‘oku ‘i ai mo e kakai ke nau ngāue’i fakataha. ‘Oku ‘ikai ke pehē ‘oku ‘i ai ha *opposition* ia heni. Ko ‘eku fakatonutonu pē ia ‘Eiki Sea ke ‘uhí ki he Fakafofongá. Kātaki fakamolemole ko e me’a ko ē ‘oku ngāue ‘i he Fale ni, ngāue’i fakataha pē. Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sea, mai ha ki’i faingamālie ke u ki’i fakahoha’a atu.

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Tali Palēmia lahi ange fiema’u he me’a ‘a e Tonga ‘oku ma’u

'Eiki Palēmia: Tapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e toenga e Hou’eikí. ‘Ikai ke u to e loto

ke hoko atu e, 'a e *issue* ko eni 'oku lolotonga talanoá ko u tui pē 'oku fe'unga. Ko e *issue* loloto ia ke tau talanoa ki ai. Ka ko u faka'amu pē ke fakafoki mai 'etau tokangá ki he lipootí. 'Oku 'i ai e me'a mahu'inga heni 'oku ou loto pē ke u vahevahe atu kiate kimoutlu. Ko e ngaahi fiema'u ko eni 'oku, na'a tau fanongo ki aí, pea 'oku 'i ai mo e ngaahi fiema'u e ngaahi lipooti kehe kuo 'osi lau. Pea ka hokohoko atu, 'e kei 'omai pē 'ū fiema'ú. Ko u faka'amu ke u, ke u ki'i tokoni atu mu'a 'i he tafa'aki ko iá. 'Oku 'i ai 'a e *concept* faka'ekonōmika 'oku pehē, ko e fiema'u 'a e tangatá 'oku ta'efakangatangata. Ka ko e me'a ko ē 'oku a'ú 'oku fakatangata. Pea ko hono faka-Pilitania 'oku pehē, Ko e *limited resources verses unlimited wants*. Ko u tui 'oku totonu ke tau fakama'u e fo'i mo'oni faka'ekonōmika ko iá.

Ko e ngaahi faka'amu ko eni 'oku 'omai, kapau te u nofo hifo pē te tau nofo hifo 'o tñaki, 'a e 'ū fiema'ú, 'e 'alu e fiema'ú 'o heva he vahanoá pea he 'ikai ke tau ma'u ha me'a fe'unga ke feau'aki. 'A ia 'oku fenāpasi eni ia mo e fo'i lao faka'ekonōmika ko ení. Ko e fo'i lau ko ení ia 'oku ta'ele'eia pea he 'ikai ke lava ha taha ia ke fakakikihih'i. Ko e taimi eni 'oku mahu'inga ai ko ē 'a e *equity* pē ko e vahevahe taaú, 'a ia ko e fatongia ia e Pule'angá. Ka te u 'oatu e fakatātā ko ení. Koe'uhí pē 'oku toutou 'ohake. Kapau te tau tñaki e fiema'u e halá. Ko u tui au mahalo 'e fai atu ia he tahaafe milioná, 'e, tau pehē 'etautolu uangeau milioná. Ko 'eku fakatātā pē. Sai, ko e taimi eni ia ko ē 'oku tau siofi ai e fo'i mo'oni faka'ekonōmika ko ení. 'Alu e fiema'ú 'o heva he vahanoá ka ko e me'a ko ē 'oku ma'ú 'oku fakatangata. Pea 'e pehe ni leva. Ko e taimi ko ē 'omai ai ho'omou fiema'ú, 'oku ne fata mai 'e ia 'a e 'amanakí. Mou fakakaukau ki ai. Ko ho'o 'omai pē ho'o fiema'ú 'a e kakaí, heka mai ai pē mo e 'amanakí. Ka ko u loto ke u hanga 'o 'oatu e fo'i mo'oni ko eni.

Taukave ko e fatongia pe Fakafofonga ke fakaa'u ki Fale Alea ngaahi fiema'u e kakai

Lord Nuku: Sea, ki'i fakatonutonu atu pē Sea. Ko e, kātaki pē fakamolemole 'Eiki Palēmia. Ko 'emau 'i hení ke 'omai e ngaahi fiema'u ko ē 'a e kakaí. Ko hono faí mo hono ta'elavá ko e me'a kehe ia. Ka ko homau fatongia ia. Ka 'i ai ha me'a 'oku fiema'u 'e he kakaí, 'atu ki he Feitu'u na. Ko ia pē Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ko u fakamālō ki he 'Eiki Nōpele. 'Oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o faka'ikai'i ia. Ke u tala atu 'oua 'e 'omai. Ko e poiní, 'oku ou fie vahevahe atu au ia 'a e ngaahi fo'i mo'oni 'oku 'ikai ke tau to e lava 'o fakakikihi'i pē ta'ele'eia. Ko e fiema'u 'a e tangatá 'oku ta'efakangatangata. Ka ko e me'a 'oku ma'ú 'oku fakatangata. Ko e 'ekonōmika ia ko e vahevahe, 'o e fiema'ú.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia 'oku ke mea'i pē ko 'etau taimí. Toki tuku atu ho faingamālie. Hou'eiki, tau *break*.

(Na'e māloōlo heni 'a e Fale)

<001>

Taimi 1125-1130

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Hou'eiki, ko e taimi 'o e 'Eiki Palēmia 'oku kei toe pē, me'a mai.

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu 'Eiki Sea, tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e toenga 'o e hou'eiki. 'Oku ou tui pē hou'eiki 'oku ou 'osi vahevahe atu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni fakamāmani lahi 'oku aoniu pea 'ikai fehu'ia, na'e 'ikai ke u loto ke u to e lave ki ai. Kā te u hoko atu ki he me'a ko ení ki he ekonōmika 'o e vahevahé, he 'oku ou tui au ko e ngaahi fiema'u ia ko eni kuo 'osi 'omai ia, pea na'a ku 'osi lave au ki ai, he 'ikai pē ke malava ia ke tau hanga 'o feau 'a e ngaahi fiema'u ko eni 'oku 'omai ki he Fale ni 'aki 'a e *resources* ko eni 'oku tau ma'u.

'Oku mahu'inga heni 'a e 'ikonōmika ko ē vahevahe, pea ko e kau eni 'i he me'a ko ē 'oku moveuveu ai 'a māmani, taimi ko ē 'oku tau vahevahe ai pea tau 'alu ki he fa'ahinga tu'unga 'oku hoko ai 'a e moveuveu, kā 'oku ou loto ke u ki'i lave nounou ki he me'a ko ení. Kapau te tau vakai ki ha loto'ā monumanu hūfanga 'i he fakatapu, tau pehē ko ha loto'ā puaka nai, kuo pau ke tu'u 'a e tauhi manu mo e fu'u 'akau lahi 'aupito 'aupito, he ka 'ikai, 'e movete 'e ma'u pē mālohi, hala 'a e vaivai...

<005>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Palēmia : Sai, ko e 'ekonōmika ia e monumanú. Ko e fa'ahinga e tangatá,

Mo'ale Finau : 'E 'Eiki Palēmia, fakamolemole mu'a 'omai mu'a e ki'i sekoni e taha ke u 'oatu 'eku ki'i monomono ko ení. Mālō. Sea, tapu mo e Feitu'u na. Ko e fo'i lea 'oku 'omai 'e he Palēmiá, 'a e vahevahe. 'Oku ou tui, 'e Sea mo Hou'eiki, manatu'i ko e koloa 'a e fonua ko eni, 'oku fakangatangata. Ko e me'a ko ē 'oku fiema'ú, ke ako'i e kakaí, 'a e Tongá, ke ne mahino'i ko e koloá 'oku ngata, fakangatangata. Ko 'ene mahino pē ki he Tongá ia, 'Eiki Sea, 'oku fakangatangatá, pea u tānaki atu ki ai e fo'i lea ko e vahevahe taaú. 'Oku 'ikai ko e tofi, he taumaiā Sea te tau tofu tautolu. Tau fakakaukau ki he halá. Ko 'ene mahino pē ki he Tongá he 'ikai ke tau tofu, ka 'oku taa e vahevahé, ko 'ene 'ēmeni e 'etau fakafekikí 'atautolu. Tatau pē ia, Sea, mo ha tamai mo ha'ane fānau. 'Omāi e ki'i me'i sipi kilo 'e 1, tongi, hanga mai e toko 7. Ko e me'a ia ko ē 'e kovi ai ko ē 'enau ki'i 'ātakeá, 'Eiki Sea, ko e fonu ko ē 'a e ki'i ipu ko ē 'a e tamasi'i lahi, kae hala 'a e toenga e toko 6. Kapau 'e sio mai e fānau, 'Eiki Sea, 'oku taki 2 pē, ko e 'osi'osingá ia pea taa. Nonga. Ko e ki'i monomono pē ia, 'Eiki Palēmia.

Kole ki he Fale Alea ke 'ata atu mei 'a e kaveinga 'o e vahevahe taa

'Eiki Palēmia : Fakamālō atu, Fakafofonga e tokoni. Ka ko e me'a foki ia 'oku 'ai ke u hoko atu ki ai, 'a e 'ekonōmika e vahevahé. 'A e taaú. Vahevahe taa, 'oku 'ikai ko e vahevahe tatau. Ka kimu'a ke u hoko atú, te u fai atu 'a e ki'i talanoa ko eni. Na'e 'i ai ha monumanu 'e 3 na'e fai 'enau tulimanu. Ko e laione, ulofi, mo e taika. 'Osi ko ē e ma'u 'enau ola lelei 'enau tulimanu na'e faí, pea 'oange leva ki he laioné ke ne fai e vahevahé. Ka mou fanongo lelei, Hou'eiki, ki he vahevahe ko ení. Lea e laioné. Tu'unga 'uluakí, ko au ia. Ko e hā e 'uhingá? Ko au na'e 'a'aku e fo'i fakakaukau. Fakakaukau e ongo ua ko ē, ko e ua ko ē 'oku toé, te na taki taha. Kae to e pehē atu e laioné. Tu'unga hono uá, ko au mo ia. Ko au na'a ku hela lahi

tahá. Fakakaukau ‘a e taiká mo e ulofí, te na vahevahe e ki’i tu’unga e taha, kae pehē atu e laioné ia. Tu’unga hono 3, ka ‘oku ‘i ai ha taha ‘e fie mate pea ala ki ai. Ko e vahevahe ia ‘i he Pule’anga e monumanú. Ko ‘eku talanoa ko ení, pea ko ‘etau talanoá, ko ‘etau palopalemá, ‘a e vahevahe ko ē ‘i he Pule’anga ‘o e tangatá, tumutumu ‘o e fakatupú. ‘Oange e ‘atamai lelei, mo e konisēnisi. Pea ko e palopalema ia ‘oku tau talanoa aí. Ko e Pule’anga ko ení, ko hono fatongiá ke vahevahe ke taau. Ka ‘oku mou ‘ilo koā. Ko e fa’ahinga ‘o e tangatá ia, ‘oku ‘i ai e lau ki ai ‘a e Folofolá. Ko e kelemutu mo e efu. Ko e angahala. ‘Oku tau aafe ma’u pē tautolu ke fai e me’a ko e ta’etaau. Ko hotau natulá ia. Ka ‘e anga fēfē ‘etau tau’i e fa’ahinga natula ko eni, ke tau fai e me’a ‘oku fakapotopoto? Ko ia eni ‘oku tau ‘i heni ai he ‘aho ni, ke tau talanoa ki he fo’i ‘īsiu ko ía.

Hou’eiki, ‘omai ho’omou falalá, ki he Pule’anga ko ení. Neongo e tō mo humú, ka ko ‘emau lelei tahá eni ‘oku faí. Ko e leleit aha eni ‘oku mau fai, ko e ‘uhingá ke hoa, pea ‘i ai ha fiemālie ‘a e kakai, Pea ‘oku ou tui pē, ko e ta’u eni ‘e 4, hotau ki’i Pule’anga ko eni. Pea ‘oku ou tui ko e nofo ko eni ‘a e kakai e fonua ni, ‘oku ‘osi mahino kia nautolu ia, ‘a e tūkunga ‘oku ‘i ai e Pule’anga ko ení. Ka ‘oku ou faka’amú pē, Hou’eiki, ke mou ‘uluaki mahino’i, hangē ko e me’a ko eni ‘a e Fakafofonga Ha’apaí, ‘a e ngaahi fo’i me’a ta’emalava ko ia ke taau ke pehē ke vahevahe tatau e me’a kotoapē, pea tokua ‘e lato e fiema’u kātoa ‘a e fonuá. ‘Ikai, ta’emalava ia.

Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu, ki he Fale ni. ‘Ai ke ‘ata mei he Fale ko ‘ení, ‘a e vahevahe taaú. ‘Ai ke ‘ata mei he Pule’angá ‘a e vahevahe taaú. He ka ‘ikai, ke taau e vahevahé, ‘e ‘i ai e me’a ‘e hoko.

<006>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Palēmia : Kapau te tau sio ki he hisitōliá, mo e Tohitapú, na’e ‘i ai e taimi na’e tō ai. Hanga ‘e he ‘Otua ‘o tatala ‘a e taloni Siutá, Pule’anga ‘Isilelí, ‘a ‘Isileli ko e kakai fili, ‘oku ‘ikai ko ha kakai fili kitautolu. ‘Ikai, ka ‘i ai ha me’a ‘e hoko ‘i he fonua ko ení, te tau foki pē ki he fo’i me’a ‘e taha, pē na’e taau ‘etau vahevahe e koloa mo e *sweat* pea mo e pupuha ‘o e kakai pē ‘ikai.

Ko ia ‘oku ou ‘oatu ‘e au ‘a e ki’i lea ko ení, mo ‘eku kole fakamolemole ki he kakai ‘o e fonuá kapau ‘oku ‘ata atu kitu’a ‘oku ‘i ai ha ta’etaau ‘a e vahevahé, ko e lelei taha eni ‘oku fai ‘e he Pule’anga ko ení. Pea ‘oku ou tui ko e *Statistic* ē ‘oku ‘i hē, pea ko e ‘ū fakamo’oní ē ‘oku ‘i hē, ko e ‘Atitá ē ‘oku ‘i hē, ke ne ‘omai angé ‘a e ‘ata ‘o e me’a ko ía, ke tau sio ki aí. Ko ia ‘oku ‘oatu ‘a e ki’i fakamatala ko ení mo e faka’amú ‘oku mahino. Ko ‘etau ngaahi faka’amú, ko e faka’amú pē ia. ‘Ai ke mahino ‘a e faka’amú, pea mo e me’a totonu ko ē ‘oku hokó. Ko e ‘amanakí, ko e to e fo’i me’a kehe mo ia. Kaikehe Hou’eiki, kakai ‘o e fonuá, ‘oku mou me’a mai ki he fakahoha’a ‘a e motu’á ni, ‘omai pē ho’omou ngaahi faka’amú, ‘omai mo ho’omou ‘amanakí, pea tukumai ki Falé ni, pea mo e Pule’anga ko ení, ke nau hanga ‘o fakakaukau’i, pea ka ‘i ai ha ki’i fehālaaki ‘oku hoko ha ki’i maninia, pea mou manatu, ko e tangatá ko e me’a vaivai. Ko e efu mo e kelemutu, mālō.

Tokanga ki he ‘isiu fekau’aki mo e tu’u vavaofi ngaahi falelotu

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, fakamolemole mu’a Sea, pē te u lava ‘o ki’i fakalavelave atu pē mu’a

ko e 'uhingá ko e ki'i me'a mahu'inga ko ení Sea. Ko e *issue* ko eni fekau'aki pea mo e ngaahi 'api falelotú Sea, 'oku 'i ai e tokanga 'a e motu'á ni ki ai, ko hono 'uhingá pē ko e kaha'ú Sea. Ko e kole maí, ko e 'uhingá, ko 'eku tokangá 'a'aku ia, ha fa'ahinga fale'i fakalao 'e 'omai. Ko e 'uhingá, ko e tu'u ki he kaha'ú Sea, kapau 'e 'i ai ha kole 'a ha 'api siasi ke to e fokotu'u 'oku ofi ki ha 'api siasi kehe, pea fakakaukau'i mu'a, ke tuku ki he kaha'ú. Ke kumi ha fale'i fakalao ki ai.

Fakamahino tu'u 'a e lao tapu e tu'u vavaofi e ngaahi siasi

'Eiki Minisitā Lao : Ko me'a ia 'e nounou ai pē Fakafofonga, 'oku 'osi 'i he Laó pē ia. Ko e... 'ikai ke u 'ilo ia 'e au pē ko e hā na'a nau fetōkehekehe 'aki aí, ka 'oku 'ikai ke ngofua ke tu'u ha siasi. Ka ko e anga 'eku fakatātā atu pē 'aku ki Ha'ateiho. Ko e Laó ē, ka kuo na tu'u, pea 'oku na loto pē ke na hokohoko atu ai pē, ke fakamahino ko e lotú ē. Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, fakamālō atu Sea ki he Minisitā Laó, ko 'ene toki ofifofi mai ē ko ē ki he fatongia Minisitā Laó ke fale'i fakalao. Ko e fo'i fale'i fakalotu ia ko ē 'anenaí, ke u 'alu ange 'o sio ki he enau lotu, ko u fifili pē na'a ne 'ilo fēfē he 'oku 'ikai ke me'a ia ki he lotú Sea, 'a e taimi lotú. Ko 'eku tokanga atu pē Sea, ke fale'i fakalao 'etau me'á, he ko e Laó ē 'ene tu'ú, ka 'oku hoko 'a e palopalemá he 'ahó ni. Falelotu ko ē 'oku hua himi pē, falelotu ko ē, tā nafa mo e semipale. 'Oku 'i ai pē taimi 'e feinga ke fetō'aki 'a e taimi lotú, ka 'oku 'ikai ke lava ke hoko ma'u pē. Melinó ia 'io 'oku 'i ai he ko e lotu, ka ko e tu'u ko ē ki he kaha'ú ke *avoid* mu'a 'ene hokohoko atú Sea. Mālō 'aupito, pea fakamālō atu ai pē Sea hono tali 'a e Liaooti 'a e motu'á ni. Mālō.

Veivosa Taka : Sea,..

Eiki Sea : Me'a mai Ha'apai 13.

Tokanga ki ha tokoni Pule'anga ke fakafo'ou 'ato lautohi 'O'ua

Veivosa Taka : Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na, tapu pea mo e Fale 'eikí ni. 'Eiki Sea, ko e fokoutua hake pē he fiefia, koe'uhi ko e Lipooti faka'ofu'ofa 'oku ne 'omi 'a e ngaahi 'ata totonu, ke fai ai 'a e feme'a'aki 'a e Fale 'eikí ni, pea 'oku ou tui 'oku hangē ko e ngaahi feme'a'aki ko ē 'anenaí, 'oku 'aonga eni ia ki he Vāhenga ko eni 'o e 'Eiki Minisitā Polisi. Sea, ko e me'a 'oku ou nofo atu au ia aí, ke u poupou atu he peesi 11, fekau'aki pea mo e akó. Na'e me'a foki 'a e 'Eiki Minisitā 'anenai, 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'apiako, 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha tamaiki ako ai. 'Oku ou fakamo'oni ki ai, ko 'O'ua, 'oku 'i ai 'a e faleako ai, 'oku 'ikai to e 'i ai ha tamaiki ako ia. 'Oku nau heke mai eni he taimi la'ā 'o ako he lalo 'akaú, Ko 'eku 'alu atu ko ia 'o fehu'í, talamai ko e falé ia 'oku ngangana 'a e kapá ia mo e ngaahi efu mei 'olunga, pea 'oku avaava. Ko e 'uhá te nau hola leva ki he fale ko ia 'oku kei faka'aonga'í. Pea 'oku ou tui kau ia he me'a 'a e 'Eiki Minisitā, 'oku ne tokoni mai ki he ...ke fetongi 'a e 'ató, kae lava 'o ngāue. Ko e me'a fekau'aki...

<008>

Taimi: 1140-1145

Veivosa Taka: ... pea mo e, mo e *Form 1* mo e *Form 2* ko u tui ko e palopalema tatau pē eni ia ka te u toki lave pē au ki ai ‘i he’eku līpooti ka ‘oku ou pou pou atu ke ‘inasi ‘a motu pea fakataha mo e ngaahi kolo ‘Eiki hangē ko e me’a na’e toki me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia ‘a e vahevahe taau. ‘Oku ‘ikai ko e tangi eni ia ke tatau. Ko e tangi pē eni ia ke taau he ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha ako pehe ni ia he ngaahi ‘otu motu ‘i tahi, ‘ikai ke u lave’i atu ki he ngaahi Vāhenga ‘o Vava’u mo Niua. Ka ‘oku ou tui ko Nuku’alofa ni kuo ‘osi ‘i ai, ke ‘inasi ai e *Form 1* mo e *Form 2* he ‘oku lolotonga totongi pē ia ‘i Ha’apai.

Ko e me’a fekau’aki mo e peesi, fekau’aki pea mo e fakangāue’i pea mo e, ‘a e tamaiki kuo nau ‘osi mei he ngaahi *high school* ki he ako. Pea ko u tui na’e me’a mai e ‘Eiki Minisitā pou pou ‘aupito pē ‘a e motu’ a ni ia ki he ngaahi ako ko ia ka ko u fie lave atu ‘Eiki Sea ki he ki’i fo’i maau ‘oku pehē, Te u ‘alu ‘o fai e fekau ‘a e ‘Otua he ko u ‘ilo te ne to e ‘omi pē mo e founa ke u malava ‘o fakahoko ‘a ia. ‘Eiki Sea ko e lolotonga ko ē afā ko ē ‘a Ha’apai pea ‘osi na’e ‘i ai e kau ako ia ‘i Ha’apai, tānaki mai e kau ako ‘i Ha’apai. Pea ‘oange pē Fokololo ki Ha’apai ‘o fai ai e ako, totongi ‘e he Fungavaka ko ē ko ē na’a nau fakahoko e fakakaukau ko ia. Pea ma’u *certificate* e fānau. ‘Eiki Sea ko hono fakamo’oni ko e Kolisi Tonga ko e Tokoni Pule ki he Tokoni Tiuta ko ē ko ē ki he ‘apiako ko ē *Industry* ko ē ‘a ‘Atele ‘oku ‘i ai e ki’i *certificate* ia na’e ma’u ‘i he ako ko ia ko ē ‘i Ha’apai. Hū ‘aki pē fo’i *certificate* ko ia mei Fokololo. ‘I he hili ko eni e afā ko eni ‘a, ‘a eni ‘i Tonga ni ‘oku ‘i ai e toko 100 teuteu ke nau hū atu ki Fokololo. ‘Oku fua pē he Fungavaka ia ko ia ‘enau ako mei 3000 tupu, to e kumi mai mo ‘enau ngaahi fu’u puha me’a ngāue, *safety* ‘alu pea mo e tatā. ‘Oku fiefia ‘a e fānau Sea he ‘oku ‘oange ke nau ō ako pea ‘oatu pea mo e ngaahi founa.

Eiki Sea: Ha’apai 13 ko e fakatonutonu mei he Fakafofonga Nōpele Vava’u.

Lord Tu’i’āfitu: Ki’i fakatonutonu pē Sea ke foki mai ā ki he ‘etau, ki he Līpooti ‘a Tongatapu Fika 4. Kuo faai atu ‘ene fakatauhōa ‘a’ana hono vāhenga pea ‘oku tuku e, ko ia pē Sea mālō.

Veivosa Taka: Mālō. ‘Eiki Sea tapu pē mo e Feitu’u na. Ko e me’a ia ko ē na’e lave ki ai e feme’a’aki ‘anenai ‘oku ‘i ai e *opposition* ‘i Fale ni. Ka na’e pehē foki ‘e he Hou’eiki ‘Eua ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *opposition*. Ko u pou pou ki ai. Ko e *opposite*. Pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ‘eku lave ki ai he kuo me’a mai e Minisitā ‘oku ‘i ai e ako ‘i Fokololo ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea, ko ‘eku fakahōa’ a ko e ‘uhinga kae ‘i ai ha’aku ki’i taimi ke mau fakahōa’ a atu ai ki he līpooti. Ko e ‘uhinga ia Sea.

Veivosa Taka: Mālō Nōpele. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga ko e talanoa eni fekau’aki mo hono fiema’u ko ē ko ē he Vāhenga 4 peesi 11 me’a hifo ki ai ‘oku pehē ai ‘oku tokolahi e fānau kuo nau ‘osi mei he ako pea nau takatakai holo, kole ki he Pule’anga mo e kosiliō ke nau tokoni ke fakaako’i kinautolu. ‘A ia ko e kongā ia ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘uhinga ki ai ka ko e ‘uhinga hano *empower* e fānau. ‘Osi mea’i pē he fānau ia ‘oku ‘i ai ‘a e ‘apiako ko e *USP*, ka ‘e fēfē? ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku ou ‘oatu ‘Eiki Sea ko e ako ko eni nau toki lave ki ai ko e ‘osi pē māhina ‘e 4 ‘oku nau *qualify* nautolu ki Nu’usila ke nau hoko nautolu ia ai ko e *supervisor*.

Poupou ke tokangaekina e polisi fakakolo mo e faito'o konatapu

'A ia ko e fa'ahinga ngāue eni 'oku ou 'uhinga ki ai ke tau fetokanga'aki ka 'oku ai ha me'a 'oku 'aonga 'oku ou kole atu Fale 'Eiki ke mou me'a lelei 'oua 'e tō hā 'ā vahevahe. Peesi 7 'Eiki Sea fekau'aki mo e polisi fakakolo pea mo e faito'o konatapu. Sea ko u poupou lahi 'aupito ki he Minisitā ko eni pea mo e fiema'u ke to e tokanga'i makehe ange 'a e polisi fakakolo kae 'uma'ā hono tokanga'i e faito'o konatapu. Hangē pē ko e me'a na'e fakamaama ki ai e 'Eiki Minisitā Lao 'oku a'u e lao ia pea mo hono tautea ki ai. 'Eiki Sea ko e kole ke to e fakakau mai e ngaahi mātu'a ke tau ngāue fakataha mo e kau polisi fakakolo ki hono tokanga'i. 'Oku 'ikai ko 'eku tuku hifo eni Sea ka ko e taimi pē 'oku ou ma'u ai ha ki'i talanoa hu'uhu'unga 'oku 'i ai ha maliuana 'i he feitu'u ko ia pē 'oku fai e fe'alu'aki ki ai ko u a'u, 'Eiki Minisitā Polisi, ki'i fakatokanga'i angē ki'i feitu'u ko 'e ē he ē, pē 'oku 'i ai, pē ko e fa'ahinga maheni ia mo e fa'ahinga taukei ia 'a Ha'apai he taimi 'oku nau ...

<009>

Taimi: 1145 – 1150

Veivosa Taka: .. fononga mai ko ē ki tahí, 'osi mea'i 'enautolu ia 'a e ngaahi lanu 'o e maka mo e lanu 'o e 'one'one. Ko 'ene memelo pē feitu'u ia ko iá, 'oku 'i ai e ika. Ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea ko u poupou atu ai pea mo e, ki he fekau'aki pea mo e fiema'u 'a e lipooti ko ení. 'Oku lava ai ke tau fetokoni'aki, ka ko e me'a pē 'oku hoko 'Eiki Sea, he 'oku 'i ai 'a e ngaahi fāmili 'oku hoko e polokalama ko ení ko e ma'u'anga mo'ui ia hono fāmili. Pea ko u tui ko e taha 'a e fetō'aki lahi te tau lava 'o fekuki mo e fa'ahinga kakai ko ení.

'Eiki Sea ko u lave pē au ki he me'a ko e 'uhila, 'e kole 'a e tokotaha ko ení fekau'aki pea mo e hala ko ē 'alu ki he 'apiako lautohí pea mo e ngaahi falelotú. Ko u manatu ki he taimi na'e hā'ele atu ai 'a Tupou 1 pea mo Tevita Tonga Mohenoa ki 'Aositelēlia. Pea ko 'ena a'u atu ko ē ki he maama 'uhilá pea ko e folofola mai 'a e Tamá. Mohenoa, faka'ofa'ofa ko e maamá ē. Pea ko e tali ko ē 'a Mohenoá, ko ē 'e ho'o 'Afio. Ko 'ene to e fakahoko atu 'ene ki'i talí 'o ne pehē. 'E ho'o 'Afio, ke 'i Tonga mai ē. Pea 'oku tō ai e hingoa ko eni ko ē ki'i 'api 'o e Fakafofonga Fika 2 Nōpele 'o Vava'ú, 'oku 'i ai honau ki'i 'api ko Tongamai.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i tokoni atu pē mu'a Sea.

Veivosa Taka: 'A ia ko e fa'ahinga faka'amu eni 'Eiki Sea te tau lau.

Vātau Hui: Sea ko u ki'i kole fakamolemole atu pē 'e tali 'e Ha'apai 12 ke u ki'i tokoni atu, Ha'apai 13.

Veivosa Taka: 'E 'Eiki Sea, ko 13 eni 'oku kei lolotonga fakahoha'á. Ka te u fakahoko atu Sea, miniti pē 'e 1 pea u toki, mālō.

Vātau Hui: Mālō.

Veivosa Taka: Pea ko e me'a ia na'e lave ko ē ki ai 'a e ngaahi fiema'ú. Faka'apa'apa lahi ki he fiema'u, ki he pou pou pea mo e tokoni e 'Eiki Palēmia, mahino lelei ki he motu'a ni. 'Oku hangē ia ko e tangi ko ē 'a e finemotu'a pea ta'ofi 'ene tangi 'oku fu'u longoa'a he putu. Pea ko e kole hake ko ē 'a e ki'i finemotu'a he mate hono hoá, kāinga, tuku pē mu'a ke u si'i tangi na'a mole ai hoku mamahí. Pea ko u tui ko e, neongo he 'ikai ke to e fai ha to e tu'u mai pē ko e folau ki tu'a Tonga. Ka ko u tui 'Eiki Sea ko e anga ia 'a e fiema'u 'a e kakaí pea 'oku ou pou pou lahi atu ki he fokotu'u ko ení ke tau lava 'o vakai ofi ki he ngaahi fakakaukau ko ení pea mo e ngaahi me'a, mo'oni'i me'a te tau lava 'o tala ki he fānaú, ke nau tokanga ki he akó pea *empower* nautolu ke nau lava 'o ikuna 'a e ngaahi ha'aha'a ko ia fekau'aki pea mo e akó. 'Eiki Sea ko u fakamālō atu 'i he faingamālie kuo 'omi 'e he Feitu'u na. Mālō Sea.

Vātau Hui: Sea ki'i fakamolemole pē ka u ki'i hao atu mu'a Sea. Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí kae 'uma'ā e Hou'eiki Nōpele. Sea 'oku ou fiefia lahi 'i he lipooti faka'ofa'ofa 'o e 'aho ni. Pea 'oku fakatupu fifili kia kitautolu, 'oku 'i ai e ngaahi me'a mahu'inga 'aupito ia heni. Ka ko e 'uhinga foki e tu'u hake 'a e motu'a ni Sea, 'oku kau e, 'a e vāhenga 'o Tongatapu 4 'i he feitu'u 'oku nofo lahi taha ki ai 'a e kāinga ko ia homau vahefonua. Pea 'oku 'ikai ke u 'ilo pē ko e hā kuo nau si'i lata pehē ai nautolu 'i he tofi'a 'o e Feitu'u na. Mahalo ko e hifo pē foki 'i he vaka tahí 'o ō hake ai pē 'o si'i nofo lata ai pē. Pea ko u 'ilo pē ko e tauhi kakai lelei ia 'a e Hou'eiki. Pea 'oku nau si'i fua fatongia ai pē. Sea ko e me'a 'oku fie tu'u hake ai e motu'a ni he 'oku ou fa'a lele atu ki he vāhenga ko ení. 'I ai pē me'a ko u fakatokanga'i heni Sea he 'oku, ko e ngaahi lipootí 'oku ou nofo ma'u pē 'i he me'a ko eni 'oku 'asi ai ko ē ko e fiema'u vivili.

Mahu'inga'ia he kole ha ki'i hala ki he motu Siesia

Pea 'oku ou nofo au ai he ko e me'a ia 'oku ou 'ilo 'oku uho 'i he loto 'o e kakai na'e tu'unga ai 'a e 'a'ahi faka-Fale Alea na'e fakahokó. Pea ko u fakatokanga'i hifo heni 'a e fiema'u vivili ko ia 'asi 'i he peesi 6. Sea 'oku 'i ai e ki'i kole heni 'oku ou fakatokanga'i hifo ko e kole ke fokotu'u ha hala pule'anga ki Siesia. Sea kiate au ko e kole eni 'oku mātu'aki mahu'inga 'aupito 'aupito. Fa'a lele atu e motu'a ni ia he efiāfi, faka'ofa'ofa e ngaahi fu'u fōsoá....

<001>

Taimi: 1150-1155

Vātau Hui: ... fōsoa ko ia 'o Pātangata. Pea 'ikai ko ia pē ka 'oku tonu hono ngāue'i pea 'oku fakamālō au ki he Pule'anga ko eni 'i he'enau ngāue 'o fakahoko e ngaahi fatongia lelei ko eni. Ka koe'uhí ko e kole ko eni 'a Siesia kapau te tau, te mou me'a atu ki ai 'e faifai 'o ngoto e ki'i motu ia ko eni. Ka ko u tui kapau 'e 'ilo ange 'oku tu'u e hala pule'anga pea 'e lava ke lele 'a e me'alele 'o a'u ki ai pea 'alu atu pea mo ha ngaahi loli ke ki'i tanu atu 'aki hanau ki'i fōsoa koe'uhí pē ko e siofaki ki he mo'ui pea mo e tokangaekina e ...

Mo'ale Finau: Sea ki'i ...

'Eiki Sea: 12.

Mo'ale Finau: Ko 'eku fakatonutonu Sea 'oku pehē ni. Ne 'osi me'a e Palēmia 'anenai 'oku 'osi fakamā'opo'opo he Pule'anga hala kātoa 'a Tonga ni kau ai 'a Siesia. 'A ia ko 'eku pehē Sea pē 'oku lava pē ke te to e lave ki ha me'a kuo 'osi me'a mai e Pule'anga te nau fai. Ko 'eku fehu'i pē ia 'a'aku he kuo 'osi me'a mai e Palēmia. Ko Siesia ko e mahu'inga taha kapau ko e mahu'inga'ia taha 'a ē, 'a ia 'oku *repeat* mai he Fakafofonga. Ko 'eku fehu'i pē 'Eiki Sea pē 'oku ngofua ke to e 'ohake ha me'a kuo 'osi tali mai he Pule'anga 'e fai? Mālō Sea.

Vātau Hui: Sea mālō 'aupito Sea. Kātaki pē Sea na'e 'uhinga pē 'eku taki foki fakakaukau ki ai he ko 'eku lave'i 'anenai 'a e me'a 'a e Palēmia ki he vahevahe taau mo e vahevahe tatau. Koe'uhí ke takitaki ki Siesia kae fakahokohoko ki Niua ke 'ave ki ai ke ma'u e vahevahe tatau ai 'a e vahevahe taau ai. Ko ia ai Sea na'e 'uhinga pehē 'eku taki ki Siesia he ko e ngaahi feitu'u ia 'oku faka'ofa taha. Faka'ofa 'a Siesia faka'ofa mā tou mei Niua ko e 'uhinga ia 'eku taki ki hē ka mau toki, ka u toki hanga 'o ue'i hake koe'uhí ke a'u ki Niua ke māhino ai ko 'ene toki, ko 'ene toki nāpangapangamālie ia 'a e fo'i lea na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Palēmia.

'Eiki Sea: Fakafofonga ko u faka'ofa'ia ho'o kole ko Siesia mahalo 'e lava hala fakakavakava ki ai ka ko Niua 'oku 'ikai ke u tui 'e lava.

Vātau Hui: Mālō Sea. Faingata'a pē kia kimautolu ia Sea ko e fo'i lea ko ē na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Palēmia ko e vahevahe taau faka'ofa'ofa pea 'oku pou pou 'aupito 'a Niua ia ki ai. 'Oua 'e ngāue'aki e vahevahe tatau. Fakamālō au ki he Fakafofonga 12 'o Ha'apai mālō e fakatonutonu ka 'oku ke 'ilo'i 'oku 'i ai pē me'a he 'akapulu ko e *decoy* 'oku te ki'i lele pē pea te ki'i fakapapau ki hē kae māhino 'e a'u ia ki hoto feitu'u. Ko ia Sea ko u fakamālō lahi au.

'Oku 'i ai mo e ki'i me'a 'e taha na'a ku hanga 'o fakatokanga'i heni Sea ko e ngaahi 'apiako koe'uhí 'oku ki'i hokohoko 'ene 'asi 'a e me'a ko eni ko e maama 'uhila 'ene mate 'i he ngaahi vāhenga. He ko u tui ko e ngaahi līpooti kātoa ko eni 'oku 'asi ai pē mate 'a e maama 'uhila. Fiema'u 'e he feitu'u ko eni ia ke ngaahi e maama 'uhila ki he 'apiako pea tonu ia 'uhí ko e fanga ki'i longa'i fānau tau si'i tokangaekina kinautolu na'a puke 'e ha fili. 'Ikai ke ngata ai ko e kau kalisitiane ko ē ō ki he lotu ko eni 'oku fiema'u mo e maama 'uhila ko ē ki 'apisiasi. Na'a lolotonga ha lue atu ha taha ia ki he lotu kae puke 'e ha fili he hala. Fiema'u ke maama loa. 'A ia 'oku pehē pē mo e fiema'u ko ē 'a Niuá 'ofa mai 'oange mo ha maama 'uhila ki ai kae tuku e sisi 'uhila 'a Tonga kae 'oange ha ki'i maama 'uhila na'a puke mautolu ha tēvolo pē ko ha fu'u fili he hala.

Sea mālō 'aupito 'a e ma'u e ki'i faingamālie ko eni pea 'oku ou fiefia he hingoa lelei ko eni kae tala mu'a ke a'u ki he letiō pea mo e nusipepa to'o 'aupito e 'Ananā kae 'ai e *Bay* 'o Manumataongo hingoa faka'ofa'ofa ia. Fakafeta'i! Ko ia pē Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie ma'a e motu'a ni.

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Vava'u 15.

Sāmiu Vaipulu: Faifai pea 'i ai ha'aku faingamālie. Ko e līpooti ia ko eni Sea 'oku ou pou pou 'aupito pē au ia ki ai ke fai mo tau tali ke tau foki mai ki hē ke tau takitaha nofo pē hono vāhenga mo 'ene fiema'u pea tau tuku atu kotoa pē ki he Pule'anga. Ko e me'a pē 'oku ou kole

‘e au ia ko e ki’i taife pē he peesi 10. ‘Uluaki ‘oku Tongatapu 3 ia ke ki’i fakatonutonu ange pē mahalo ko e Tongatapu 4 eni ‘oku līpooti ko e ki’i me’a pē ia. Pea ‘oku ou fokotu’u atu e līpooti ko eni Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngōue mo e Toutai.

‘Eiki Minisitā Ngōue: Fakamālō atu ‘Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Feitu’u na fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā. Fakafeta’i foki ki he Hou’eiki Nōpele pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Sea ‘oku ‘i ai e poupu lahi ki he līpooti ko eni koe’uhí ‘oku makatu’unga ia ‘i he’ene hanga ko eni ‘ohake ‘a e ngaahi me’a ‘oku mahu’inga ki he kāinga ko eni ‘i Tongatapu 4.

<002>

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Minisitā Ngōue: Ka ‘oku to e faka’asi mai ‘i he ngaahi Līpooti ko ē ‘a e ngaahi Vāhenga kehekehe ‘o kau ai ‘a e Vāhenga ‘o e motu’a ni, Tongatapu 8.

Tokanga ki he nofo kei ta’u si’i e fānau mei he ako

‘I he peesi 11 ‘a eni ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga koe’uhi ko e nofo ko ia ‘a e fānau ako, ‘oku nau kei iiki te’eki ke nau a’u ‘o ta’u 18 ‘i he ako. Koe’uhí ‘oku tu’u lōlahi ‘a e palōpalema ‘oku hoko heni Sea, koe’uhi ko e ngaahi palōpalema ko ia fekau’aki pea mo e to’utupu, pea ‘oku ‘i ai ‘a e hoha’a koe’uhi ko e lahi ko ia mo e fakautuutu ange ‘a e faihia. Pehē foki hono ngāue’aki ‘a e faito’o konatapu. Pea na’e ‘i ai ‘a e fetu’utaki ‘a e motu’a ni pea mo e fāmili ‘e taha . Pea pehē ‘e he mātu’a. Fai ‘enau lelei taha ki he’enau ki’i tamasi’i ka kuo ‘alu hake ‘o fu’u lahi ‘a e tamasi’i ko eni pea a’u ‘o toutou kinisi ‘a e tamasi’i ko eni koe’uhi ko ‘ene me’a ko eni. Ka ‘oku ‘ikai pē ke liliu ia. Pea nau fetu’utaki ki he kau polisi, ‘alu ange ‘a e kau polisi ‘o fai ‘enau fale’i ki he tamasi’i ni. Ka ko eni ‘oku ‘ikai ke liliu pea ‘oku totonu ke fai ha fakakaukau ‘a e Fale ni, pehē foki ‘a e Pule’anga. Ko e hā, ha me’a ‘oku totonu ko ē ke fakahoko koe’uhi ko e palōpalema ‘oku ‘alu ki he to e lahi ange.

Ko e me’a ‘e tahá Sea. ‘Oku ‘iloa ‘i he fonua ni he ‘oku kau ia ‘i he ma’olunga taha ‘i māmani.’i he tu’unga fakaako. ‘A ia ko e *literacy rate* ‘i he lea fakapilitania, ‘oku peseta ‘e 99 poini fiha meime peheti ‘e 100 pē. Pea ‘oku hā mahino ‘aupito, ‘aupito pē koe’uhí ko e hoko ko eni ‘i he fakatokanga’i ‘i he ngaahi ‘aho ni. Hangē ko e Potungāue ‘oku fakahoko fatongia ai ‘a e motu’a ni. Ko e tokolahi ‘a e kau ngāue lau’aho kuo nau ‘osi ma’u ‘a e mata’itohi mei he ‘univesiti pea mo e tipiloma mo e ngaahi *certificate* pea mo e ngaahi me’a pehē. ‘A ia ‘oku fu’u lelei ‘aupito ‘a e tu’unga fakaako ko ia. ‘Oku tau faka’amu ke foki ‘a e fānau ‘oua ‘e li’aki ‘a e akó. Pea ‘oku ‘i ai pē’a e manatu ‘a e motu’a ni. Na’e ‘i ai ‘a e taimi, na’e ‘i ai ‘a e polokalama ako ‘a e sotia, pea na’a nau hanga ‘o tānaki mai ‘a e tamaiki ko ē ‘oku nofo vave mei he ako kei ta’u iiki ‘o ‘ave ‘o teuteu’i ai kinautolu ‘o nau liliu ‘o hoko atu. Pea to e hoko atu mo e polokalama ako kehekehe ‘o hoko ia ko e lelei ki he fonua. Kaikehe, ko eni kuo tuku atu pē ki he fakataha.

Tokanga ki ha faingamalie ngāue ma'a e fānau hili 'enau 'osi mai mei he ako

Ko e me'a ko ē hono uá. 'A ia 'oku to e hoko hake 'i he peesi 11 pē. 'Oku mea'i pē 'e he Fale ni, ko e a'u ko eni ki Tīsema, 'osi mai 'a e toko lau afe mei he Foomu 5, 6 mahalo mo e Foomu 7. Ko e fehu'i? Pē ko 'enau 'osi mai ko ia mei he akó? 'Oku 'i ai ha ngāue ke nau ngāue ki ai? Pea kapau 'oku 'ikai ha ngāue? Pē t enau ngāue ki ai? Ka 'oku nau 'osi ma'u 'a e 'atamai lelei 'oku 'i ai 'a e palōpalema 'a ia ko 'eku sio ki ai Sea, 'oku mahu'inga 'aupito, 'aupito ke fakahoko ha fatongia ki he me'a ko eni he 'oku fu'u mahu'inga 'aupito.

Tokanga ki he mole taimi Fale Alea alea'i ngaahi 'isiu kehe kae 'ikai ko e Lao

Ko e me'a faka'osi 'oku ha pē 'I he peesi hono 12 Fekau'aki koi a mo e fakahoko fatongia ko ia 'a e Fale 'eiki ni. Sea, 'oku lahilahi 'aupito, 'aupito hono 'ohake 'e he kāinga kehekehe pē 'oku fetaulaki mo e motu'a ni, 'a e me'a tatau pē. Pea ko e mahino ki he motu'a ni, ko e Fale fa'u lao eni. Ka ko 'eku fakatokanga'i mahalo ko e taimi ko ē ko u angamaheni pea 'i he taimi na'a ku hū mai ki he Fale Alea, 'o a'u mai ki he to'u Fale Alea ko eni. Hangē ki he motu'a ni fakafuofua ko e peseti pē 'e 20 ma'u 'a e taimi 'o e Falé, 'oku fakamoleki ki he lao ko eni ko ia 'oku fakahū mai ki he Fale ni. Ko e toenga 'oku meimei 'i he ngaahi me'a kehe, pea 'oku 'i ai 'a e 'uhinga pehē 'i hono fakahoko mai ko eni mei he kāinga.

Kole ke fakamu'omu'a ange pe alea'i lao he 'asenita ngāue e Fale

Pea ki he motu'a ni ...

<004>

Taimi 1200-1205

'Eiki Minisitā Ngoue: ...ko hono fakahū 'a e 'ū 'a e lao, pea 'oku ne hanga leva 'e ia 'o fakatuai'i 'a e fakahoko fatongia ko ia 'a e ngaahi Potungāue ko ia 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko eni, kā 'oku mahino pē ki he motu'a ni 'a e me'a ko ē 'oku hoko 'i he taimi ni koe'uhí ko hono veteki 'o e Fale Alea na'e fihia ai kātoa 'a e ngaahi lao ko ia na'e fakahū mai, kā 'oku 'i ai 'a e kole mei he motu'a ni na'a lava ke fakamu'omu'a mu'a 'a e ngaahi lao koe'uhí he ko e taimi ko ē 'oku tāpuni ai 'a e Falé ko e fu'u taimi lahi 'aupito 'aupito 'oku tāpuni ai 'a e Fale, pea ko e kole 'a e motu'a ni na'a lava ke to e ki'i fai ange mu'a ha'atau fokotu'utu'u ke to e lahi ange 'a e taimi 'o e Falé 'oku tukuange ki he alea'i ko ē 'a e ngaahi lao 'oku fakahū mai 'uhí ke vave ange hono tali, koe'uhí kae fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko ia 'e he Pule'angá pea mo e fonua foki.

Pea ko e fekau'aki ko ia mo e ngaahi feme'a'aki ko ia 'i he Fale ni, 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema 'oku lele lelei pē 'a e me'a kotokotoa pē, kā ko e me'a kotokotoa pē foki 'oku 'i he Feitu'u na pē 'a e Sea, pea ko e Sea ko ia 'o e Kōmiti Kakato. Ko ia ko hono fakahoko ko ia 'o e feme'a'aki ko ia 'i he Fale ni, pea 'oku ou fie faka'osi 'aki pē Sea 'a e fakahoko atu pē 'a e ki'i talanoa ko eni ki he me'a na'e hoko, mahu'inga 'aupito pea mahalo 'e hoko ia ke fakafiefia pē ki he Fale ni.

Ko e manatu melie 'a e motu'a ni ko e taimi ko ia na'e kei lākoifie lelei 'a e Tama Pilinisi Fatafehi, ko ia na'e Tu'i Fakale'o pea na'e Minisitā 'i he Ngoue pea mo e Toutai, pea na'e 'i ai 'a e 'aho 'e taha 'i he fakahoko fatongia 'i Sopa 'i hono kamata ko ia hono fokotu'u 'a e Potungāue Toutai mo

langa hake, na'e hā'ele ange 'a e Tama ko ia na'e Tu'i Fakale'o, 'o fai 'a e Fefolofola'aki, pea na'e fiema'u 'aupito 'e He'ene 'Afio ke u fakamatala ange 'a e ngaahi founga ko ia 'oku ngāue'aki hono fakatolonga 'a e ika mo e ngaahi me'a tokoni ko ē mei tahi, pea na'a ku fakahoko pē 'a e fakamatala ko ia, hangē ko eni ko hono tauaki pē 'i he la'āá, fakamōmoa 'i he la'ā, ko e tahá ko hono fakamāsima pea tauaki fakamōmoa 'i he la'ā, ko e tahá foki ko hono faka'ahu ko ia 'o e ika pea na'a ku fakahoko ange pē ki He'ene 'Afio, ko e me'a 'e taha 'oku mahu'inga kā 'oku 'ikai ke mau ma'u 'a e me'angāue ki ai, ko e ngāue'aki 'a e 'ea māfana, pē ko e 'ea 'oku vela, *hot air*. Kā 'oku 'ikai ke mau ma'u 'a e misini ko ia ke fakahoko 'aki.

Kaikehe, ne 'osi 'a e Fefolofolai pea fiema'u ke liuaki pea kamata ko ia ke mavahe atu 'a e me'alele, 'oku to e tu'u 'a e me'alele 'o to e folofola mai 'a e Tama, Semisi, kātaki mai, pea lele atu 'o folofola mai 'o fehu'i mai na'a ke fakahoko mai koā 'oku mahu'inga 'a hono fakamōmoa 'a e ika 'aki 'a e *hot air*, pē ko e 'ea vela, ko u talaange, ko ia 'e Ho'o 'Afio, kā 'oku 'ikai ke mou ma'u 'a e misini, ko ia ko e palopalema 'oku 'ikai ke mau ma'u 'a e misini, pea folofola mai leva, Semisi, sai pē teuteu pē ika pea 'oange ki Fale Alea, he ko e fele ai 'a e *hot air* ai, lahi 'aupito 'a e 'ea vela 'i Fale Alea. Pea 'oku 'i ai 'a e taimi lahi 'oku ou manatu ma'u pē ki he fo'i talanoa ko eni Sea, 'i he Fale ni. Mahalo ko e ngata'anga pē ia ki'i poupou, mālō.

Pālōti'i 'o Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 4

'Eiki Sea: Mālō, kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Līpooti 'A'ahi Faka Fale Alea ki he Vāhenga Fili Tongatapu 4, fakataha mo e fakatonutonu, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a Veivosā Taka, Tevita Lavemaau, Mo'ale Finau, Samiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Vaha'i. Loto kotoa ki ai 'a e hou'eiki, toko hongofulu mā hiva.

'Eiki Sea: Mālō hou'eiki.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamālō atu pē Sea ki he Feitu'u na mo e Fale Alea 'i hono tali 'a e lipooti 'a e motu'a ni, mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Mālō, hou'eiki mou me'a hake ke toloi 'a e Fale ki he 2.

<005>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Kole atu, Hou'eiki, ke tau **Liliu 'o Kōmiti Kakato**.

Me'a 'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, mou fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e Hau 'o e fonuá. Tamasi'i ko Tupou VI. Fakatapu atu ki he Ta'ahine Kuiní, Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele 'a 'Ene 'Afió. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá, kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki, mālō mu'a ho'omou laumālie, pea mou me'a mai ki he'etau 'asēnita. Hangē pē ko ia 'oku mou mea'í. Pea kimu'a iá, kuo pau pē ke u 'oatu ha ki'i me'atokoni faka'aho, ke mou me'a ki ai. 'Oku taku foki he Fale ni, he ko e ngaahi me'a ia to'o mamafa ki ai e Palēmia, ki he *reform*, pea mo e ngaahi me'a kehekehe kotoa pē 'oku fekau'aki mo e *reform*. Ka u 'oatu 'e au 'a e fo'i *reform* ko ení, ke mou kamata ai.

“Oku totonu ke faitotonu, angatonu, sino ma'a, angalelei, anga mā'oni'oni, pea fai lelei ki he kakai kotoa pē. Ko e mo'oni 'oku mou langa ke mau muimui ki he ngaahi na'ina'i 'a Paula. 'Oku mau tui ki he ngaahi me'a kotoa pē. 'Oku mau 'amanaki lelei ki he ngaahi me'a kotoa pē. Kuo mau kātaki'i 'a e ngaahi me'a lahi, pea 'oku mau 'amanaki ke mau lava 'o kātaki'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē. Kapau 'oku ai ha me'a 'oku mā'oni'oni, faka'ofu'ofa, pē ongoongolelei, pē fe'unga hono vikiviki'í, ko e ngaahi me'a ia 'oku mau fekumi ki aí.”

Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 7

Hou'eiki, ko ho'omou lava pē 'o fakahoko e *reform* ko ení, ko e matangi ia 'etau ngaahi liliu 'oku tau faka'amú. Mou me'a mai ki he Lipooti 'a e Tongatapu 7, 'A'ahi Fale Alea, - 5.1.1. Tau fakaongoongo ki he 'Eiki Minisitā ...

<006>

Taimi: 1405-1410

Sea Kōmiti Kakato : Minisitā Laó, ke ne me'a mai.

Mō'ale Fīnau : Sea, 'oku ou fokotu'u atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, na'a 'oku 'ikai ... kapau 'oku me'á, pea tau tali pē tautolu 'a e Lipooti ko ení, 'a e 'Eiki Minisitā 'Eiki Sea. 'Oku ou 'osi falala 'aupito 'aupito au ki he vahe ko ení, makatu'unga 'i he me'a ko ia na'a tau lave 'anenai ki he lotú, pea 'i he'ene pehē: Tukukehe kapau 'oku to e 'i ai ha me'a makehe ia ka 'oku ou 'osi fu'u falala 'aupito..

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia 'e 12 kātaki, 'oku ou tui ko e me'a ena ia 'a e Minisitā Polisi, 'a ia ko 'ene 'a'ahí ia. Na'a tau tali pē 'e tautolu 'i Fale Alea. Ko e Lipooti eni ia 'a e Tongatapu 7, na'e tukuhifo ia ki he Kōmiti Kakató. 'E Minisitā kātaki 'o me'a mai.

Malava ke fakalelei'i ngaahi hala vāhenga Tongatapu

'Eiki Minisitā Lao : Mālō Sea. Ko e me'a tatau kātoa pē ia he ngaahi vahé, ka 'oku 'i ai pē 'a e ki'i me'a, 'oku ou fie tokanga atu ki ai, he 'oku ou tui pē, te tau ... na'a 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e Tokoni Palēmiá. 'Oku ou fanongo kātoa ko ē he 'ū Lipootí, ko e me'a tatau pē. 'E 'osi angé 'oku 'ikai ke 'i ai ha *solution*. Ko e *solution* lahi tahá ko e palopalema lahi tahá ko e halá. Ka 'oku

lolotonga ngāue ... Na'a ku kole pē ki he Tokoni Palēmiá, pea 'oku pehē pē 'e he Tokoni Palēmiá, 'e lava pē 'a e Pule'angá 'o tokoni. Ko e fiema'ú ia 'Eiki Sea mo e kau Fakafofongá, Tongatapu ni kátoa ko e vahe 'e 10.; 'E lava pē, ko e fiema'u ke takitaha 'a e vahe 'ene loli tanu hala *dip truck*. 'E kau ia 'i he me'a lahi lelei taha. Tau hanga pē 'e tautolu 'o fakatātā ki Tongatapu 7. Pehē pē kamata mei Tofoa. Uiké ni, hā 'a e fanga ki'i hala ki Tofoá, uike hoko maí, Pea, uike hoko maí Tokomololo, uike hoko maí, Ha'ateiho, 'o vilo pehē ai pē. Ko e fu'u maka 'a e Pule'angá, te tau meimei ngāue mei ai. 'E tokoni ia, tukukehe ange... 'E toki 'osi, pea 'e lava pē 'e he lolí, 'o tātā pē ki he pangikē, ke 'osi na'a lava atu 'a e loli 'e taha.. Ko e me'a ko ē ki he pehē ko ē ke ha'u 'a e Pule'angá 'o fai 'a e tanú, kuo tau'osi fou mai tautolu ai. Ko e fakakaukau eni ia 'a Tongatapu, pea na'a ku talanoa pea mo e Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue lalahí.

Ko e taha ia e fakakaukau lelei, pea 'e lava 'a e Pule'angá, 'o ala tokoni mai. Ko 'etau pangikē ē tau ō 'o nō mei ai. Tipōsiti pē ia he 'etau ngaahi siliní, pea toki tātā ai, ka ko e fongá pē ia. Fu'u lahi 'a 'etau ōmai ko ia ... fakataha ko ia 'a Tongatapu, ka 'oku ou 'ilo 'oku tatau pē ia mo moutolu, 'a Tongatapu 7 na'a mau kamata. Hā e me'a na'e lava 'i he ta'u kuo 'osí? Pea na'e lava 'aupito 'a e ngaahi me'a na'e lava, tautautefito ko Tongatapu 7, ko e me'a lahi taha 'amautolú ia ko e fanga ki'i 'apiakó. Manatu'i ko Tongatapu 7, 'i ai 'a e 'ofisakolo 'e 4, 'i ai 'a e 'api lautohi 'e 4, pea ko 'eku fakatahá, fakataha ma'u pē au 'uluakí pea mo e akó. Ako Lautohí, toki koló, 'i he pō hoko maí, koe'uhi ke ma'u. He ko 'enau me'a 'oku mahu'inga tahá, ko 'enau ngaahi akó. Pea toki hoko mai ai 'a e vai, hoko mai 'a e 'uhila, me'a tatau 'oku tau tatau kátoa tautolu. Ka ko e me'a ki he halá, manatu'i ko e konga lahi 'etau mo'uí 'atautolu ko 'uta, pea ko e ngaahi hala ia ko iá, 'e ala 'i he vaha'a tofi'á 'o Ha'ateiho pea mo Veitongó, mālō ne tō e koloa mei langi, 'o tanu'i lelei 'emau hala ko iá. Ka 'oku tātaaitaha, ka ko e me'a ko ē ki he fanga ki'i hala ngāue faka'ahó, 'e lava ia 'e he fo'i fakakaukau ko ení. Na'a ku fakakaukau pē au 'e 'ai pē 'a Tongatapu 7, ka 'oku me'a mai 'a e Tokoni Palēmiá, 'ai ai leva 'a Tongatapu, loli 'e 10 ma'ama'a ange ia. Pea 'oku fai 'a e ngāue ia ki ai, ke toki talamai ko e hā 'a e silini ko ia ke ma'ú, ka tau takitaha 'a e loli, pea ko e 'osi ia 'a e palopalemá. 'E 'ikai ke 'osi 'a e palopalemá, ka 'e tokoni ki hono solova.

<008>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā Lao: ... 'a e konga lahi e palopalema. Me'a ko ē ki he 'uhila, me'a tatau kátoa ka ko e 'ū me'a ia ko eni Hou'eiki 'oku ou kole pē au ia ki he Minisitā Pa'anga 'i he lolotonga lele e ta'u ki ha faingamālie. Ko u tui au 'oku tau tatau kátoa pē tautolu. Ko ia Hou'eiki 'ikai ke to e 'i ai ha fu'u me'a lahi ia pea ko u fokotu'u atu ai pē au ke tau tali ai pē ā e ki'i Līpooti 'a Tongatapu 7 mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou, ko eni kuo fokotu'u pea kuo pou pou, Kalake tau pāloti. 'O me'a mai Niua 17.

Vātau Hui: Tapu mo e Sea 'o e Kōmiti Kakato kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea mālō mu'a e fakalaumālie 'a e Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tokanga ki ha hala ke ua'aki hala Taufā'āhau koe'uhi ko e kiu fefononga'aki mai ki Nuku'alofa

Vātau Hui: Pea ... (*kovi 'a e ongo*) ... Ko e Līpooti ko eni 'a e Ha'ateiho, 'a Tongatapu 7 'oku pou pou lahi e motu'a ni ki ai ... ko e motu'a eni 'oku si'i nofo fakataha foki pea mo e Fakafofonga ko eni 'i he vāhenga ko eni. Ko e 'ātunga ia e lele mai mei motu pea ōmai pē 'o nofo mai pē. Sea 'oku 'i ai e ki'i me'a 'oku ou fakatokanga'i hifo 'e au he peesi 10 'i he fiema'u 'a e kāinga Pea. Ko e konga hono tolu ai ko e fika 3 'oku fiema'u ha hala 'e taha 'oku kehe mei he Hala Taufā'āhau he 'oku fihī 'aupito. 'Alu ki Nuku'alofa he pongipongi. Fanongo pē he ki'i polokalama 'oku toutou fakahoko 'i he letiō ko u tui Sea mahalo na'a lava 'o solova ai. Ka ko e fihī ko eni 'a e hala ia 'oku fihī hake ia mei he fo'i vaha'a ko ē 'o e sipa'ilā ko ē 'i Pea ki 'olunga ki he fo'i sipa'ilā ko ē 'i Tofoa. 'A ia ko e anga pē 'o e fakakaukau mahalo pē ko u tui 'e toki me'a e Minisitā Polisi ia ki ai pē ko e hā e fa'ahinga fakakaukau na'a lava leini ua mai 'a Hahake kae leini taha 'a e foki atu.

Kai kehe ko e anga pē 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni ka koe'uhī ko 'eku hanga 'o tokanga'i hifo ki he līpooti ko eni ko e ki'i vakai ia 'a e motu'a ni 'oku 'asi ia heni he peesi 10 'enau līpooti pea ko e mo'oni e mo'oni. 'Oku *busy* he pongipongi to e a'u ki he efiāfi ko e me'a tatau pē. Ka ko u tui ko e solova'anga ia ko e fo'i vaha'a, ko e ki'i fo'i vaha'a pē ko ia 'o e sipa'ilā ko ē mei Pea ki he sipa'ilā ko ē 'i Tofoa ko e ki'i vaha'a ia 'oku ou tui 'oku totonu ke, pea 'oku 'i ai pē Sea 'a e ni'ihī ia, 'oku 'i ai e fa'ahinga oma ia 'o e me'alele mo e feitu'u ke lele ai. Ka 'oku mahalo 'oku fakafiefiemālie pē ia Sea. Pea 'oku tupu 'ene fakafiefiemālie 'a'ana mahalo 'o to e *block* atu ai pē mo e ngaahi me'alele ia 'i mui 'o tupu ai 'a e 'ikai ke lava mahalo ka 'oku ou tui 'oku tonu ke 'i ai mo ha ki'i lao ia ke 'ai e ni'ihī ia ko ē 'oku lele māmālie pehē 'aupito, 'oange ha ki'i tohi mo'ua ki he ngaahi me'alele ko ia. Ko e 'uhinga ka tau lava 'o solova 'a e ngaahi fanga ki'i palopalema ko eni 'oku 'ohake mei he, mei Tongatapu 7. Ko ia pē Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Ha'apai 12.

Kole ke fakakau mu'a mo Ha'apai he ngaahi loli maka ki he tanu hala

Mo'ale Fīnau: Sea ki'i, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki e kōmiti. Ko e ki'i me'a si'isi'i pē eni ia ki he 'Eiki Fakafofonga e Tongatapu 7. Ko e ki'i motu'a pē 'oku nofo Fisi na'e toki ma'u eni 'ene kole mai ka 'oku nofo he tu'a Mataki'eua. 'A ia ko e vāhenga. Ko e kole 'oku pehe ni Sea 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o kole ke pehē ke tanu ia kae tuku atu ha feitu'u. Ko 'ene kole mai pē ke manatu'i pea ko ia ko u, tau fanongo foki 'oku 'i ai e loli 'e 10 'e 'omai ke, ko e ki'i hala eni 'Eiki Minisitā he tu'a 'api ko ē Minisitā Polisi kimu'a atu ka 'oku 'i ai 'a e ki'i kau nofo fo'ou he hala ko eni Mataki'eua. Ko 'eku 'oatu pē 'a'aku ia ke si'i fanongo mai pē motu'a 'oatu 'ene fiema'u. Sea ko e fakakaukau ko ē 'omai he Minisitā loli 'e 10 pou pou 'aupito 'aupito ki ai. Ka kuo pau ke ne hanga 'o fakakau mai pea mo Ha'apai, pea mo Vava'u mo Niua. 'Eiki Sea kapau he 'ikai ke 'ai e loli, 'oku ke mea'i Sea 'a e 'ū tanu hala 'oku tau kole, 'ikai ke hoko ia. Ko hono 'uhinga ko e fakangatangata 'etau ma'u'anga mo'ui pea mo 'etau koloa. Pea ko e loli ko eni 'Eiki Sea 'oku tō loto pē he pa'anga 'e ua kilu. 'A eni pa'anga Fale Alea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Fīnau: Mahalo ko e loli na'a ua mano 'e Minisitā 'a e loli 'e taha. Tau monū'ia tau ma'u

e loli ko eni pea ‘oku kole ki he Minisitā ke, ko e 10 foki ko e kau Minisitā pē ko ‘ene fika mai pē ki he kau Minisitā. ‘A eni Tongatapu ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Ka nau fanongo foki he 'etau vahevahe taau Sea ...

Vātau Hui: Sea kātaki ka u ki'i fakahoha'a atu mu'a Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho'o fakatonutonu pē ko ho'o tokoni?

Vātau Hui: Fakatonutonu atu 'a Tongatapu 12 Sea.

<009>

Taimi: 1415 – 1420

Vātau Hui: ... 'a Ha'apai 12.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga.

Vātau Hui: Ko e pa'anga 'e uamanó ko e loli kilisimasi ia 'e Sea. Ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonú. To e ki'i fakalelei'i ange pea ko u kole atu Ha'apai, ki'i talitali si'i ā 'eku kolé kae 'oleva mu'a ke feinga'i e hala homau fanga ki'i halá ke tau ki'i vahevahe tatau pē.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga, me'a ki lalo, 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu ia.

Vātau Hui: He ko e 'uhinga ko e vahevahe taaú ia Sea. Mālō e ma'u faingamālie.

Mo'ale Finau: Mālō Sea, 'oku te'eki ai ke u kole au ia ki ha taha he Fale Alea 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Kapau te tau huke lēkootí 'oku te'eki ai ke u fai 'e au ha kole ha me'a 'a ha taha ki Ha'apai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Ko 'eku fokotu'ú 'a'aku ia ke tau vahevahe ke taau he ko e nofo 'a e Fo'i 'One'oné 'Eiki Sea, kuo nau 'osi tali lelei 'enautolu e tu'unga 'oku 'i ai 'etau koloá. Sea talu 'eku foki ki Ha'apai he ta'u 'e 4 kuo hilí, mo 'emau ngāue mo 'emau ako pē 'amautolu, ako e mo'uí, ako ke 'ilo'i ko e ngāue 'oku 'i ai e me'a ko e ngata'anga. Pea 'oku fiefia e kāinga. Ko e me'a pē 'e ki'i hoha'a ki ai e kāinga 'Eiki Sea 'o kapau 'e ta'etaau e vahevahé. Ka ko u 'osi hanga fokotu'u ki he kāinga, mou 'ilo e Pule'angá ko ení, 'ave ki ai 'etau falalá, 'ave ki ai 'etau falalá. Pea kapau 'oku 'ikai ke to e 'i ai 'etau falalá 'o nau hanga 'enautolu 'o *abuse* falala ko ia, pea ha'u ha Pule'angá 'e taha. Pea 'oku toka ai e nofo 'a e kāinga 'Eiki Sea. Ko e me'a pē ko u kole 'e au he lolí he ko u tui

‘e lava he’etau sēnití ‘Eiki Sea ‘o kamata’i ‘a e ngāue ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Kapau ‘oku ‘ikai ke 2 mano pē ‘e 4 mano pē 5 mano ka ‘e ‘i loto he 2 kilu. Ko ia ‘Eiki Sea kuo ‘osi toka he’eku fakakaukaú ke u kole ki he Minisitā he ko u tui ‘oku ‘i ai ‘ene ki’i feitu’u ‘e hū mai ai e loli ‘e 10. He kuo ne ‘osi hanga foki ‘o me’a mai ko e loli ‘e 10. Mahino pē ‘e ‘i ai e feitu’u ‘e hū mai mei ai ke ma’ama’a, to e ‘i ai e *discount* ia ‘i ai.

Sea Kōmiti Kakato: To e *discount*.

Kole fakakau vāhenga Ha’apai 12 & 13 he ngaahi loli maka ngaahi hala

Mo'ale Finau: Ko ia ko u kole atu ‘Eiki Minisitā fakakau atu mu’a ‘a Ha’apai 12 pea mo e Ha’apai 13 ke ma’u ha’amau loli takitaha ke tokoni ki he’emau langa ‘oku fai ‘i Ha’apai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘e Nōpele Fika 2 ‘o Vava’ú.

Lord Tu’i’āfitu: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua he fakalaumālie lelei e Feitu’u na pehē ki he ‘Eiki Palēmia. Ki’i fakatokanga’i hifo pē ‘e au he lipooti ‘a e ‘Eiki Minisitā Laó, mahu’inga foki e potungāue ‘oku ne tatakí e mahu’inga ‘o e melinó. Pea ko u lave’i hifo he peesi 2 mo e peesi 3, hangē ‘oku fehulunakí ‘a e anga e nofó mo e fa’unga ‘o e fa’unga fili fakafeitu’ú. Ko u tui pē mahalo ‘oku ‘i ai pē ha’ane me’a ki ai, ‘a e fika fakaloma ko ena he peesi 2 ‘oku ‘ikai ke mahino ki he motu’a ni, te’eki fakakaukau mai e Pule’angá ki he kau nofo fo’ou ko iá. Pea ko e peesi 3 fika 5 fakaloma ‘i ‘olunga palakalafi ‘uluakí. ‘I ai e tokotaha ia ‘oku tohi’i mai hono hingoá, he ‘ikai ke a’u ki ai e ngāue ia ‘a e vāhenga ‘a e Minisitā. Mahalo ko e me’a ia mahalo hono kāinga he ‘oku nofo ia he paati kehe, ‘oku ‘i he sone kehe. Ka ‘oku mahalo ‘oku nau hala taha atu pē he fo’i hala fonongá mahalo ‘oku ‘ai, ‘ikai ke tanu ia ki hē he ‘oku nau nofo pē kae fili ia ki he faha’i ko ē.

Ko u tui pē ko e ki’i me’a ia ko u fakatokanga’i pē he ko e Minisitā Lao eni. He ‘oku ne malu’i ‘etau totonú. Pea hangē ko e mahu’inga e melino mo e nofo mo e fakamaau totonú. Ka ko u to’a’ia he Minisitā Laó, ‘oku ne hanga ‘omai e vaivai’anga ko ē hono fai’anga filí ke me’a ki ai e Fale ni. Me’a pē ia ki he tanu halá me’a ka ‘oku ne ‘omai e ‘ū me’a ko ē ‘oku, mahino ia ko e tangata lao. Te’eki ai ke maau e ngāue ‘a e Pule’angá ki he fakanofonofó e ki’i kau nofo fo’ou ko ē mahalo na ko Lotoha’apai mahalo pē ko fē. Kae toki kau ‘a e ngāue ko eni e ngaahi fiema’ú. Pea ko e ki’i motu’a ko ē he ‘ikai ke a’u ki ai e me’á. Mo e faka’osí pē Sea he peesi 12 kae toki me’a mai e ‘Eiki Minisitā Lao mo hono, ko e peesi 12 fika 10 fakaloma. Ko e ‘uhinga ki he hā ‘a e *policy* ki he kulí. Ko e me’a mahalo na’e fokotu’u mei Tofoa. Ka ko ‘eku ‘ai pē ke u fehu’i, fo’ou kia au e anga e fo’i fokotu’u ko iá. ‘A ia ko Tofoa peesi 12 fika 10 fakaloma, ‘oku tohi’i mai ai,

Sea Kōmiti Kakato: Polisi Kulí.

Lord Tu’i’āfitu: Mahalo ko e polisi kulí mahalo pē ko e *policy* ki he kulí. Ko ia. Fokotu’u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā Lao.

Eiki Minisitā Lao: Na'e faka'amu pē ia ke fakahoko atu 'a e me'a ko ena na'e me'a ki ai 'a e Nōpele ke fanongo mai 'a e kau nofo hili hūfanga he me'á. 'Ai pē mo nau ki'i fai ha me'a. He 'oku mo'oni e ki'i laó, he ko e lāunga foki eni ia 'a e kulupu ko ení, 'asinga ai 'enau ta'efai ha me'á, mo e 'ai ke tanú. Pea ko e 'uhinga ia na'e 'omai aí ke mou fanongo mai pē ka u, mo'oni e lea Tongá, ka paea pea paea poto. Kae 'oua e fai e paea 'e taha 'oku fa'a taku he, ka 'oku sai pē.

<001>

Taimi: 1420-1425

Eiki Minisitā Lao: ... ka ko e, na'e 'uhinga pehē pē ka 'oku tapu pē ia 'e Hou'eiki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Eiki Minisitā Lao: 'Oku, ko 'ene, ko e fakangata pē ki ha si'i kakai ka 'oku, kae fanongo mai e kau nofo hili ōmai 'o nofo he kolo hangē ko e Fakafofonga Niua. Anga poto ha'u pea 'oku a'u atu he ko e 'api ko ē 'o e Fakafofonga tu'u ai e fo'i 'uhila pea 'oku hanu e kainga. Hā 'oku tu'u ai 'o ulo faingamālie ia kae tuku e me'a. Pehē mai he Fakafofonga, " 'Oku 'i ai 'a e vaivai 'oku ou tauhi ai 'i he Tongatapu 7 ko e 'uhinga ia e fo'i 'uhila ka 'oku 'uhila pē ē ka 'oku, kae kehe 'oku fai pē.

Ko e me'a ki he kulī 'io ko e *peacecorp* na'a ne hanga 'o fakahoko mai eni. Mou fakatokanga'i ha'u e *peacecorp* 'o sio talamai 'e he *peacecorp*, 'e Vuna, 'oku ke pehē 'oku kai 'e he, ko 'ene sio ko ē kapau te tau tauhi 'a e fanga moa, me'a faka'ofa'ofa ki he ngaahi 'api. Pehē mai he *peacecorp*, "'Oku ke pehē ko e kulī kai (hūfanga he fakatapu) kai fo'imoa? Fo'i moa 'e fiha he'ene mo'ui?'" Hou'eiki, mou *imagine* 'ene 'alu e ki'i 10 'aho ni ki'i 12 he 'aho ko ē ko e fu'u, 'oku 'i ai e fiema'u ia kae, 'oku 'i heni pē 'a e Minisitā Ngōue fanga manu ke fai ha fakakaukau.

'Oku 'osi 'i ai pē, 'oku fai e fakakaukau ki ai ki fanga kulī he 'oku 'ikai ko ha to e me'a ia. Na'e 'ohake pē ia 'e Tongatapu 4 'oku 'i ai 'a e fakakaukau, 'oku tonu ke fai 'oku 'ikai ke pehē ke fakangatangata 'a e fanga kulī he ko 'enau maumau 'anautolu ko ē ki he tau fanga moa 'oku tau tauhi e me'a ko e maumau lahi. Pea 'oku tonu ia ke 'oua te tau kei talanoa ki ai kae fakahoko ha tu'utu'uni ki ai. Ka na'e 'uhinga hono 'omai hē ke fanongo e Fale ki ai pea ke fakahoko ha tu'utu'uni 'oua kei talanoa'i kae fakahoko ha tu'utu'uni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'e Fakafofonga 17.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tuku pē mu'a ke u to e kau atu ai pē. Sea ko u fakamālō lahi 'i he līpooti ko eni. 'Oku ou kau fakataha pē foki au he fēpoupouaki pea mo e 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: 'I he līpooti ko eni 'a Tongatapu 7 ko hono 'uhinga 'oku si'i fokoutua ai e motu'a ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: ‘Ikai ko ia pē Sea koe’uhí ko e sio ki he mālie ‘a e me’a ko e tauhi.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ofa mali.

Vātau Hui: Tauhi mali.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: ‘Oku hanu foki ‘a Ha’ateiho he ‘oange fo’i maama ‘o tu’u ‘o hulu ki he hala ‘a Ha’ateiho. Pea ‘oku tauhi ai ‘a e ki’i vaivai ‘oku fili ‘i Tongatapu 7. Ko e me’a ia ko ē ko e fo’i fika pau eni ia ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Kole maama hala ma’a e feitu’u tu’akolo Ha’ateiho & mo ha loli maka ma’a e ongo Niua

Vātau Hui: Pea ko ia ai Sea ‘oku mahu’inga e ulo ‘a e fo’i maama ko hono ‘uhinga he ko e fo’i fika ko eni ia ko e fika pau ia. Ko ia Sea ko u fakamālō lahi ‘i he ‘oange ko eni ‘o e fo’i maama ko ē ki he’emau feitu’u. Pea ‘oku mau to e faka’amu mautolu ‘e Sea kapau ‘e to e ‘i ai mo ha fo’i maama ‘e ua makehe ‘e to e ‘oange he ko e tu’akolo eni ko eni ‘o Ha’ateiho ‘uhinga ke si’i to e laine ai. Pea ko u faka’amu pē ki he ‘Eiki Minisitā ko ia e *MEIDECC* na’a to e ma’u ange ha fo’i ua ko ‘ene toki nāpangapangamālie ia.

Sea ko u fiefia au he, ‘i hono ‘ohake ‘a e loli ko eni ‘e 10. Si’i Sea ko eni ‘e taki taha ‘a Tongatapu ia kae fēfē mātou ia. 10 ko eni taha mai ā ha fo’i taha ma’a Niuafo’ou taha ma’a Niuatoputapu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a.

Sea Kōmiti Kakato: Tali e tokoni Fakafofonga.

Vātau Hui: Tokoni pē.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ko ‘eku ki’i tokoni atu ko Niua pē taha kuo ‘osi fakatau ‘enau loli.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Osi fakatau ke ‘omai ke ‘ave ki ai mo ‘ene *crusher* ka ‘oku ‘ikai foki ke ‘ilo ‘e ia ko ‘ene me’a ‘oku fai ko hono vilitaki pē he taimi kotoa ‘ia mautolu pea ‘oku ‘ikai pē ke tuku ‘ene vivili ‘a’ana kae ‘oua leva kuo ma’u.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sio ‘oku kei fakamatala ia heni ‘oku ‘ikai ke ne ‘ilo ‘e ia

‘oku ‘osi fakatau ‘ene loli mo ‘ene *crusher* ke ‘oatu. Fakafofonga fiemālie kuo ‘osi ‘oatu. Te ke to e ‘ai koe ke ke ua kuo ke ‘osi taha koe ‘oku te’eki ai ha taha ‘a taha. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā ko u lave’i pē.

Vātau Hui: Mālō. Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Na’e me’a mai e *DPM* kuo ‘osi ...

Vātau Hui: Mālō ka u ki’i faka’osi atu ai pē au Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: Na’e ‘uhinga foki ‘eku fakahoha’a ‘a’aku ko e to e kole loli ko ē ‘a Ha’apai ko e me’a ia na’aku to e fakahoha’a ai. He ko hono ‘uhinga ko ‘enau to e kole loli pea to e kole loli aipē mo au. Ko hono ‘uhinga Sea ...

Mo’ale Finau: Sea fakatonutonu.

Vātau Hui: Na’e fakahoha’a foki ‘a Ha’apai ...

Mo’ale Finau: Sea fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Fakafofonga.

Vātau Hui: Ko e hā e me’a ‘oku fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko e fakatonutonu.

Mo’ale Finau: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai 12.

Mo’ale Finau: Ko ‘eku fakatonutonu ‘oku pehē ni. ‘Oku ‘ikai ke u kole loli.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Ko ‘eku kole ...

<002>

Taimi: 1425-1430

Mo’ale Finau: Ke mau fakatau ‘e mautolu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia!

Mo'ale Finau: Ko hono kehekehe ia. Ko ia 'oku kole ta'etotongi.

Sea Kōmiti Kakato: Kole totongi koe.

Kole Ha'apai ki ha'anau loli maka ka nau fua e fakamole

Mo'ale Finau: 'A ia ko e sīpinga ia 'a e tamai ko ē 'oku ta'e'ofa. 'Oange 'a e fafanga 'a e fānau ko ē, kae hala 'a e fānau ko ē. Ko Ha'apai! Fafanga kātoa pea totongi. 'Ai mai 'emau loli ka mau totongi 'Eiki Minisitā. Mālō!

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! Toe ho'o miniti 'e 1 Fakafofonga.

Vatau Hui: Sai Sea, ka u faka'osi atu ai pē. Sea, ko e 'atunga ia 'a e si'isi'i. 'E pau ai pē ke pehē 'a e si'i tangi pē. Ka ko e 'uhinga 'eku ...na'e pehē foki 'e Ha'apai 12 'oku te'eki ai kole heni. Na'e kole *flat screen* 'a Ha'apai 12 heni. Ko eni 'oku to e kole eni mo e loli. Pea ko ia Sea, tuku ā ke mau fai'aki 'emautolu 'a e loli ko eni kuo 'osi tu'utu'uni mai, pea ka t oe ma'u ha loli . Fakafeta'i kia Sihova! Ko ia pē Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā Polisi

'Eiki Minisita Polisi: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea mālō ho'o laumālie ki he ho'ata ni. Ko u fakatapu atu ki he Kōmiti Kakato.

Tokanga ki he ola tamaki e lao tapui ke tā 'i 'apiako e fānau ako

Sea, ka u taki pē mu'a 'a e tokanga ho'o Kōmiti Kakato ki he poini mahu'inga ko eni 'oku 'ohake 'i he Līpooti 'a Tongatapu 7, 'i he peesi 12. 'A ia te u 'uluaki lave atu 'i he poini 'uluaki, 'a ia ko e palakalafi hono ua. Pea mo e palakalafi hono 5. Ka u lau atu pē Sea, 'a e palakalafi 'a ia ... "Ne 'ohake pē foki 'e he kau faiako 'a e fiema'u vivili ke fakamahino ange ha founa ke nau tokoni'i ai ki he fānau 'oku ongongata'a, ke ki'i sipi'i ke nau ongo he 'oku tapui 'i 'aupito 'a e tā ai. Ko e fiema'u vivili eni mei he ngaahi ta'u kuo maliu atu ka 'oku kei palōpalema pē.

Ko e laó 'oku 'i ai hono laumālie ke fakahoko'aki pea ke fakahoko 'i he laumalie 'o e lao. Ko e laó ke 'oua 'e 'omai 'a e fu'u va'a'akau ke uipi'i 'aki mo tautea 'aki 'a e fānau, ka ke ngāue'aki pē ho nima, hono ki'i sipi'i pē ke ongo ka 'oku 'ikai ke ninimo. Fiema'u vivili 'e taha ke fokotu'u 'e he Pule'anga ha kulupu *counselling* ke ne tokangaekina 'a e tamaiki ako ongongata'a mo e faiako na'a ne fakahoko 'a e tautea. 'Oku ou fie lave atu ki ai Sea. Poini mamafa 'aupito eni. Na'e 'ohake eni ho nima hono ki'i sipi'i ke ongo ka 'oku 'ikai ke ninimo. Ko e fiema'u vivili 'e taha ke fokotu'u 'e he Pule'anga ha Kulupu Counselling ke ne tokangaekina 'a e tamaiki ongongata'a mo e faiako na'a ne ko e tautea.

'Oku ou fie lave atu ki ai Sea. Ko e poini mamafa 'aupito eni. Na'e 'ohake eni Sea, 'i he Līpooti 'a Tongatapu 3. Me'apango na'a ku tomui mai 'i hono lau 'a e Lipooti ko ia. Pea na'e paasi pē ia 'i 'olunga 'i Fale Alea. 'ikai ke tukuhifo, ka 'oku tau fakamālō tukuhifo eni ki he Kōmiti Kakato, ke fai ha lave ki ai. Sea! 'Oku ou tu'u pē 'i he 'ao 'o e Fale Alea, ko e 'ao 'o e 'Otua, ke tala 'a 'eku fakakaukau. 'Oku ou tui ki he poini 'oku 'omai 'i he Līpooti. Ko e fa'ahinga ākenga fakatu'utāmaki eni Sea, 'a e 'i ai pē 'a e fakakaukau 'i muli 'oku ui ko e Konvesio. Hamu mai ki

Tonga ni, fotokopi, *apply* ‘a Tonga ni. Nau fa’a ui ‘o pehē. *One size fits all*. Tokua ko e me’a pē ‘e *fit* ‘i ‘Amelika pea *fit* pē heni. ‘Oku ‘ikai ke pehē ia. ‘Oku tau ‘ilo kotoa pē ‘a Tonga ni.

Tui ko e ngaahi fakakaukau muli na’e fatu’aki e Lao ‘a ia ke kāinga ia mo e nofo

Ko e fo’i lao ko eni na’e ‘omai ko eni. Lolotonga pē ‘a e tapu ‘a e tā ‘i Tonga ni. Pea to e ‘omai mo e fo’i Konivesio, ke ta’ofi ‘a e tā ‘o e fānau. Ko hono ola tamaki eni kuo kamata ke ‘asi mai ‘a e ‘u *report* ‘oku te’eki ke a’u ‘o *decade* ‘a e fo’i lao ko ia. Ko e me’a ‘oku hoko he ‘aho ni Sea, ko ha ngaahi lau ta’u pē eni mei ai, ka u hanga ‘o fakahoko atu, ke lave’i ‘e he fonua. Kuo tā ‘e he kakai ‘a e kau polisi. Tā ‘e he fānau ako ‘a e kau faiako. Pea faka’ilo ‘e he fānau ‘a e mātu’a. Ko e ola ē ‘o e fo’i lao ko ē. Hono ‘omai ‘a e me’a muli ‘oku ‘ikai ke fenāpasi mo ‘etau nofō, ‘o ‘ano fu’u faka’ipi ki he fonua mo fakamālohi’i ‘aki ke tau muimui ai. Tānaki ki ai ‘a e hake mai ‘a e faito’o konatapu mo e *internet* ongongata’a liunga valu ‘a e fānau. Pea ta’ofi ‘a e maātu’a ia ‘oua te nau to e ala kinautolu ‘o *discipline*.

Fatongia mātu’a ke ako’i lelei fānau ‘i ‘api ko e ‘uluaki ‘apiako ia

Na’a ku ‘a’ahi atu ki Toulaki, ‘ohake ai ‘e he tokotaha ‘a e poini ko eni. Fu’u lahi ‘a e ō ‘a e fanau ongongata’a, ō ‘o konā, mihi mo e ngaahi *glue* mo e hā fua mo e ‘u me’a kehe ia ‘oku ‘ohake ‘e he Minisitā MIA. ‘Oku ‘ikai ke u fie lave atu he ‘e *copy* ...

<004>

Taimi 1430-1435

‘Eiki Minisitā Polisi: ... ia ‘e he ‘etau fānau. Pea na’a ku hanga leva ‘o fakahoko ange ‘a e me’a ko eni. Ko e tui fakafo’ituitui pē eni ia ‘a’aku, ‘e tu’u pē lao mo e poupou, kā kapau ‘e foki ‘a e fāmili kotoa pē ‘o fakafāmili ‘i he efiāfi, pea tuku ‘a e fakavavevave ki he kava Tonga mo e ako hiva, mu’omu’a taha pē ‘a ‘api, efiāfi kotoa pē taki taha nofo hifo ‘o ako’i mo fakahinohino ‘ene fānau ‘i ‘api. He ‘ikai ket au laku pē ‘etau fānau hūfanga ‘i he fakatapu ke ako’i ‘e he Pule’anga, pē li ki he lou ‘olive ‘e taha ki he siasi ke ne fai ‘a e teuaki fakalaumālie. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngafa ‘a e ongo mātu’a ‘i ‘api, ko ‘api ‘a e fuofua siasi, ko ‘api ‘a e fuofua ‘apiako. ‘Oku totonu ke ‘oua ‘e luva ‘e he mātu’a ‘a e ngafa ko eni ki tu’a ka nau puke mai. ‘Uluaki fai ‘a e ako ko ia ‘i ‘api toki tu’u ‘a e siasī ia pea mo e Pule’angá mo e poupou.

Ko e tali ko ē na’e ‘omai ko ē ‘e he kāinga ‘i Toulaki, pehē mai Fakafofonga talu pē hono paasi ‘a e fo’i lao ko ena ke tapu ‘emau ala ki he ‘emau fānau mo e ‘ikai ke mau to e lava ‘o pukepuke nautolu. Hake mai mo e faito’o konatapu, fo’i tafia ko ia ‘oku fu’u mālohi. Sea ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku, ko tautolu ko eni na’a tau tupu hake ‘i he kuonga na’e sipi’i kitautolu, kau au ‘i he tamasi’i taa’i lahi mo’oni he’eku tamai. ‘I ai ha taha ‘e puke faka’atamai ai? Hūfanga ‘i he fakatapu, ko e ta’etaa’i koe ‘i he ‘aho ni, ko e hā hono ola, ki’i ta’u pē eni ‘e nima kuo ha’u ‘i he lipooti, ko e lipooti ‘aki eni hono ua kuo ha’u ‘oku tuhu’i mai ‘a e me’a ko eni Sea.

Sea ko ‘eku fehu’i pē ‘e taha, kapau te u hanga ‘o ki’i taa’i ‘eku leká, pea faka’ilo au, ko ‘eku fehu’i atu, ko hai ‘ia au mo e Pule’angá ‘e ‘ofa ‘i he’eku fānau, ko hai ‘ia au mo e *State* ‘e ‘ofa lahi ange ‘i he’eku fānau. He ‘oku ‘i ai ‘a e mātu’a ia ‘e ni’ihi ‘oku nau talamai ‘enautolu kapau ‘oku ‘ikai ke mou loto moutolu ke mau hanga ‘emautolu mātu’a ‘o *discipline* ‘emau fānau, ōmai ā moutolu ‘oatu ō ‘o tauhi, mou ō moutolu ‘o ongo’i pea mou fakahinohino ange ‘e moutolu. He ko

e me'a ia 'e hoko 'i he'etau hanga 'o nono'o 'a e nima 'o e mātu'a, ki he tu'unga Sea te nau luva 'a e fatongia, pea te nau tuhu mai ki he Pule'anga. Ko ia ko e ki'i poini ko eni 'oku tohi'i hake ko ē 'ikai ko ha me'a ma'ama'a ia ke tau tukuange, tonu ia ke fakakaukau'i Sea.

'Oku tau 'ofa ange, na'e 'i ai 'a e fakakaukau pehē 'i he taimi ko ē, kā o'i ngata'a 'a e Tonga 'i muli, pea 'oku fakafoki mai ki Tonga he ko Tonga eni ke fakafōtunga 'i hono natula'i Tonga, 'ikai ke to e hoko ia 'i he 'aho ni. Ōmai ko ē kau muli talamai 'enautolu 'oku laka ange 'a muli ia 'i Tonga ni 'i he taimi ni. *reverse* 'a e me'a kotoa, 'oku tau fakafeta'i he 'oku tau tu'u tautolu 'i he laini fakamuimui 'a e fakateholo 'a e ngaahi sivilaise, mu'omu'a 'a e ngaahi fonua 'a ē ko ē 'oku mo'umo'ua 'o tesitesi 'a e ngaahi lao. Pea 'oku tau tu'u tautolu mei mui 'o sio pē ko e hā 'a e ola mo e tamaki 'a e ngaahi lao ko ia 'ia nautolu.

Na'e 'osi totonu ke 'omai 'a e fo'i konivēsio ko ia pea tau 'ilo, 'oku 'ikai ke fu'u ola lelei ia 'i 'Amelika he 'oku tā 'e he fānau ia 'a e kau faiako. Pea totonu ke tau hanga 'o *moderate*, ke tonu ki Tonga ni, 'oku nau ui ko e *adjudicate* pē ko e *domesticate* 'a lao, ke 'ai ke tonu ki he'etau nofo fakatonga. He kapau 'e 'ikai Sea, 'e hanga kātoa mai 'a e mātu'a 'o talamai, mau hili kātoa atu 'a e ngafa ko ia ki he uma 'o e Pule'anga. Pea ko e me'a ia 'e hoko, 'e to e fokotu'u mai ke fokotu'u mo e va'a 'e taha ko e *counselling*, ki he kau faiako mo e fānau ko ē 'oku taa'i.

Fokotu'u ke to e fakakaukaua e lao tapui tā e fānau

Ko ia 'oku ou fakakaukau pē Sea ke fokotu'u atu ki he Kōmiti Kakato ke fakakaukaua 'a e *issue* ko eni 'e Minisitā Lao ke fakakaukau'i he 'oku tō tonu e 'i he Feitu'u na, ke fakakaukau'i angé fo'i lao ko ē, ko e ngaahi 'apiako pōletaki 'aki 'e he fonua ni Sea, ngaahi 'api ako tālā 'a e me'a ko e *discipline*.

Eiki Minisitā Lao: 'Ai ka u ki'i tokoni pē mu'a he 'oku ou tui pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Te ke tali 'a e tokoni 'Eiki Minisitā Polisi.

Eiki Minisitā Polisi: Sea te u to e hē he fo'i tokoni ko eni.

Lava pe sipi'i fānau he na'e fa'u lao 'aki laumālie ke 'oua tā fakavalevale fānau

Eiki Minisitā Lao: ...'e ki'i nounou pē, ko e 'osi pē 'ana ia ko e 'osi ia pea 'e 'osi..ko e ki'i tokoni pē 'aku 'e Minisitā Polisi, na'e fai 'a e fale'i ko eni ia 'i he *within the law*, 'ikai ke u tui au 'oku, ko e palopalema ko eni ia 'oku mahino ia. Ko e kau leka leangata'a 'oku lahi, kā na'a ku talaange pē kia nautolu 'e kei fakalao pē hono sipi'i kinautolu ke tuku. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ke ke to'o mai 'a e fu'u va'akau ko ē 'o taa'i 'aki, 'e kei fakalao pē he ko hono mo'oní 'e 'osi pē ia ki fale hopo, kā na'a ku hanga 'o talaange mou sipi'i pē 'e moutolu he 'e a'u pē ia ki fale hopo pea 'e ...

<005>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Lao : ... To e hanga pē 'e fale hopo 'o tala ki he mātu'á, ko e 'ofá e, kae 'oua 'e tuku noa'ia ke hanga 'e he fanga ki'i tamaikí 'o pule'i. He ko 'enau lāungá ia, pea 'oku tatau kātoa pē a Tonga ni, ka na'e fai pē e fale'i ko ē, 'i he'ene faka-Lao pē. Taa'i fakafuofua. He ko e laumālie ne fa'u'aki e Lao, ke 'oua te mou tā fakavalevale e fānau 'a e kakaí. Ki'i taa'i pē 'o fakatau pē mo e lau 'a e Folofolá. Ko e hā ia, Sea? "Fai e me'a 'oku hoko ke fai ki ho'o fanaú, fai ia ki he fānau kehe." Pea kapau 'oku ke tā ho'o fānau 'au, 'o hangē ko e... tā 'oku ki'i kehe koe ia. Ka ko ē na'e fai pē 'a e fale'í, 'oku 'ikai ke tapu ho'omou tā, kae ki'i sipi'i pē ke ongo, he 'oku nau fu'u leangata'a.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, Minisitā Polisi.

Hoko e lao ke ne kei pukepuke hotau 'ulungaanga ke maau

'Eiki Minisitā Polisi : Mālō Sea, ka u faka'osi atu pē, Sea. Ko e anga 'eku fakakaukáu, Sea, ko e mōtolo na'e lele mai'aki 'e he fonua ni. Fai e polepole ko e 'uhingá, ko e *discipline*. 'O lele mai'aki 'e he ngaahi 'apiako *high school* e fonua ni. Na'e langa e ngaahi 'apiako ko iá, Sea, makatu'unga 'i he 'ulungaangaá Maau, mā'opo'opo, faitotonu. Pea 'ilo'i'aki ia 'i he Pasifikí. Ko e ngaahi 'apiako tu'uloa 'o Tongá, maau 'aupito e *discipline*. 'E 'i ai ha *discipline*, Sea, 'e kei tu'uloa kapau 'oku 'ilo'i 'e he fānau, ko 'ene ala mai pē 'a e faiakó, kuo tā ia ki he kau polisi? Kuo hoko 'a e Lao, Sea, ko ha me'a ke ne kei hanga 'o pukepuke hotau 'ulungaanga ke maau. Pē 'oku hoko ia ko ha fale hūfanga ki he kau fakamoveuveu? 'Oku ou pehē 'e au ke fakakaukau'i fakalelei e me'a ko ení, Sea. Ko e 'alunga ko ē 'o taimí. 'Oku 'i ai hoku foha. Na'a ku fakakaukau au ke hū hoku fohá ki Toloa. Sa'ia pē au ko hono 'uhingá ko 'ene natula maaú. Pea 'oku 'ikai ko e ako faka'atamai pē, ako'i e tangata kakato, 'atamai, laumālie, pōto'i ngāue. Pea *discipline* ke maau, Sea.

Pea 'oku ou hanga pē 'e au 'o taki e tokanga 'a e fonuá, he 'oku lolotonga tafia he fo'i ta'au ko hono pule'i ngata'a 'o e to'utupú, kau ai mo e fānau. Kamata mei 'api, Sea. Ko e uí ia ke kamata mei 'api. Pea kapau te tau puke e fu'u taimi mo e houa ko ē 'oku tau nofo'aki he ngaahi kalapú, mo e ngaahi fale lālangá, 'o 'ai 'i loto fale, 'oku ou pehē ko e peseti e 35 'o e palopalemá kuo solova. Kamata mei 'api, Sea. Pea kapau ko e 'ātunga e kamata mei 'apí, ke nono'o e nimá kimui, hangē ha taha fuhu ko ē hū ki mala'e fuhu kae nono'o e nimá ia kimui, hoko pē ko e fu'u tangai fuhu ki he faha'i 'e tahá, Sea. 'Ikai ke 'i ai ha fu'u ola ia 'e ma'u mei ai, ka ko e ako kalo holo pē. Kaikehe, ko e anga ia 'a e fakatokanga'i e palopalema ni, he 'oku 'ohake. Ko e 'uhinga pē ia e tokanga 'a e motu'a ni, ki ai, Sea, he 'oku tokanga e kakaí ki ai. Ko eni 'oku 'omai 'i he lipootí, Sea.

Taukave'i ke kei hilifaki pe uipi ki he tu'a e fānau

Mou me'a ki he me'a ko ē 'oku longoa'a hake i tu'a ko ē, ko e natula ia e fo'i peautā ko ē 'oku ou talatuú. Ko e Mate Ma'a Tongá e, mo e 'alu e *float* ia. Nau 'osi 'ilo pē 'enautolu 'oku tala he Lao, 'oku tapu e longoa'a. Ko e taú e 'e toki fai he uike kaha'ú, sio ko 'ene kamata'ana e. Ko e ngaahi fu'u fo'i peau ko iá 'oku 'aonga ke malu'i'aki pē tautolu, 'a e tuki mo nonofo 'aki 'a e *discipoine* 'i 'api, Sea. Pea 'oku 'aonga pē ia, Sea. Ko e lau ia 'a e tohí 'oku talamaí. 'Oku 'i ai pē e taimi ke 'ai e uipí ki he tu'á. Ko e ki'i fakakaukau pē ia, Sea, mo e fakamālō atu 'i he ma'u e taimí. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, 'Eiki Minisitā Ako.

Fokotu'u mei he Potungāue Lao ke fakapekia Lao ki he Fāmilí

'Eiki Minisitā Ako : Tapu mo e Sea e Kōmiti Kakatō, pehē ki he Hou'eiki e Kōmití. Ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Minisitā Polisi, kuo 'osi 'omi kiate au. Pea kuo 'osi 'omai 'eku kau 'ofisa ke u ha'u ki Fale Alea ni 'o fokotu'u ke fakapekia e Lao ko eni ko ē he Fāmilí. Maumau lahi 'aupito. Pea 'oku mālie 'aupito 'a e Malanga ko eni 'a e Minisitā Polisi, ki he 'ulungaanga ko eni e tamaikí. 'Oku lave'i 'e he Potungāue Akó, pea mo e motu'a ni, ko e tamaiki ko ē 'oku 'ulungaanga lelei, *discipline*, tamaiki ako lelei ia. Ko e 'apiako 'oku faka'ulungaanga'i lelei, 'oku ako lelei. Ko e ngaahi 'apiako ko eni 'oku 'ikai ke lava 'o faka'ulungaanga'í, 'oku 'ikai ke sai 'enau akó 'anautolu.

Ki'i vaha mai eni e fuhu 'a e tamaiki akó. Mālō pē ko e sivi. Kuo tu'o fiha 'eku mamata hifo mei 'Ofisi Ako, mei 'olunga ...

<006>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Ako : ..sio hifo ki lalo ki he fuhu ko ia 'a e tamaiki akó. Ko e taimi ko ē, kau Polisí, Lutu, ko Pakola, mo hai, ko 'enau 'asi pē, ko e 'osí ia. Taimí ni, 'asi ko ē 'a e kau polisí, mei fē, 'osi 'ilo foki 'e nautolu 'oku 'i ai 'a e Lao ia malu'i kinautolu. Pea 'oku 'osi fokotu'u mai 'e he'eku kau 'Ofisá 'aku, ke fokotu'u ki he Fale Aleá ke fakapekia 'a e Lao ia ko eni.

Ke fenāpasi fa'u lao mo e 'ātakai nofo e Tonga

Maumau lahi 'aupito 'aupito Minisitā. Ko eni ko e ngaahi 'apiako eni na'e faka'ulunga'i lelei fakatatau ki he 'etau nofo faka-Tongá, kamata ke 'asi mai ai 'a e me'a ko iá. Ko 'etau fa'u Laó. 'oku totonu ke fenāpasi pea mo hotau 'ātakai. Ko e taimí ni, 'oku ou fa'a ofo hake he pongipongi, 'aho Tokonakí, fanongo mai ki he fanga ki'i tamaikí, lea ta'etaau, kaikaila, lolotonga ia 'oku 'i ai 'a e kakai ke faka'apa'apa'i ai, mei fē. A'u eni ki he 'api 'o e tangata'eiki faifekau, fai pē 'a e kapekapé ia. Ko e fo'ilea faka-Tonga ko e ..nā.. hala'atā ke 'i ai ha nā atu ia.

Poupou ke faka'ulungaanga'i e fānau

He ko ia 'oku nau 'ilo foki 'e nautolu, ka ko e taimi ko ē, ko 'ene ui mai pē, 'ano pā tataha pē ko e potó ia. Ko e taimí ni 'oku 'ikai ke pehē ia. Ko tautolu ko e ngaahi tamai kitautolu, pea 'oku 'i heni mo e ngaahi ē Mahu'inga 'aupito 'aupito, pea 'oku ou poupou ki he Minisitā Polisi 'i hono faka'ulungaanga'i 'etau fānau, pea 'oku mahu'inga ia ke fai ha tokanga ki he Lao ko eni 'o e fāmilí, ke fakapekia kae lava ha'atau toe foki,.. 'Oku tau fa'a me'a 'aki 'e he tokolahi, kei Tonga pē 'a Tonga, kamata ke tau maliu kitautolu ia. Ko e kei Tonga pē 'a Tongá, ko e fakaongoongo mo e faka'apa'apa. Kamata ke mole 'a e me'a ia ko iá. Ka 'oku mahu'inga ke tau toe...

Mahu'inga ke kinisi fānau ki he sio ki he lolotonga mo e kaha'u

Hou'eiki Nōpele, kae 'umaā 'a e Hou'eiki Fale Alea, 'oku totonu ke tau toe fakafoki 'a e me'a ko eni. Ko Ha'amoā, 'oku ngāue ki ai 'a e Palēmiá, ke to e fakafoki ki he fu'u letá, pea 'oku

me'a'aki 'e he 'Eiki Palēmia 'o Ha'amoá. Ko 'eku 'i he tu'unga ko ení, ko e fu'u leta 'eku tamaí. Ka ne 'ikai 'a e fu'u leta 'eku tamaí, 'e 'ikai te u tangutu heni. Mahalo 'oku tokanga atu pē ko fe pe ko Napolo pē ko e fē ha feitu'u ia 'oku 'i ai ia. Ka 'oku mahu'inga pea 'oku to e 'i ai pē mo e akonaki ia 'a e Tohitapú ki ai. Hili 'a e uipí, (hūfanga he fakatapú) ki he tu'a 'o e valé. Mahu'inga ke tau kinisi 'etau fānaú, koe'uhi ko 'etau sio ki he lolotonga pea mo e kaha'ú. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai e Nōpele 'Euá.

Poupou lahi ke fakalelei'i Lao Fāmili

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e 'Eiki Seá, pea pehē foki ki he kau Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató. 'Eiki Sea, 'oku fai 'a e fiefia lahi koe'uhi ko e Lipooti 'A'ahi ko ia 'a e Fika 7. He 'oku ne hanga 'o 'omai 'a e ngaahi me'a mahu'inga, pea 'oku fai 'a e feme'a'akí, 'o a'u ki he tu'unga 'oku lava 'e he kau fa'u Lao he Falé ni, 'o fakatokanga'i, 'oku 'i ai pē 'a e Lao 'oku lelei, pea 'oku 'i ai pē mo e Lao, na'e tonu pē ke fakakaukau'i. Pea 'oku fai 'a e poupou lahi koe'uhí ki he feme'a'aki ko eni fekau'aki ko ē mo e hoha'a, ko e hoha'a foki eni 'a e ngaahi fānaú. 'A ia 'oku 'i ai 'a e feitu'u 'e 2 'oku fai ai 'a e hoha'á, 'a ia ko e fāmili, pea mo e akó, pea mo e ngaahi 'ātakai ko eni ko ē 'o e feitu'u ko eni ko ē 'o e tau'atāina Sea. Pea 'oku 'uhinga ai 'oku fai ai 'a e poupou lahi he koe'uhi foki na'e hū mai 'a e Lao ko eni 'Eiki Sea, 'o hū mai 'i he fakakaukau ko e ngaahi totonu. Ngaahi totonu 'oku teke fakamāmani lahi pē ia he 'ahó ni, ko e ngaahi totonu 'a e fānaú. Ka 'oku hangē ko e me'a ko ē, na'e ko ē ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi, kuo faka'ilo 'e he kauleká ia he taimí ni 'enau tamaí mo 'enau fa'ē, pea 'oku 'osi hoko ia. Pea 'oku 'osi faka'ilo...

<008>

Taimi: 1445-1450

Lord Nuku: 'Ilo 'e he fānaú ako 'a e kau faiako. Pea 'oku 'osi faka'ilo, 'oku 'ikai ke to e ai ha, ko e taimi ni ia 'Eiki Sea 'oku fai e poupou lahi atu ia 'oku 'ikai ke to e fu'u loko fai ke fie fai ha malanga ia ki he ngaahi fokotu'u ko eni 'oku 'omai ko ē mei he tēpile 'a e Pule'anga, mei he Minisitā Ako pea pehē foki ki he Minisitā Polisi ka ko u fokotu'u atu 'e au ia 'Eiki Sea ko e fokotu'u ē kuo 'omai ke to e vakai'i mu'a e lao ko eni.

Fokotu'u ki he Pule'anga ke nau monomono mai Lao ki he Fāmili

Ka ko e kole pē ki he Hou'eiki Pule'anga ke nau hanga he ko e lao ko e lao pē 'a nautolu, na'e fakahū mai pē he Pule'anga 'a e lao ko eni ka ko e kole ka nautolu ko eni kuo, ne 'osi fai pē hono malanga'i pea mo hono taukave'i 'oku 'ikai ke totonu he taimi na'e fakahū mai ai. Ka koe'uhī foki ko e teke, ko e ngaahi nga'unu fakamāmani lahi ko ē ko ē ki he ngaahi totonu 'a ia 'oku tau uēsia ai he 'aho ni. Pea 'oku fai e tui ia ki ai. Ka ko ia 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea ki he fokotu'u ko ē 'oku 'omai he 'Eiki Minisitā Polisi pea mo e 'Eiki Minisitā Ako ke fai mai hano fakatonutonu e lao ko eni, 'uhī, ko e lao lolotonga 'oku lolotonga mo'ui foki ia mo e ngaahi totonu ko eni ka ko e kole atu pē ia ki he 'Eiki Minisitā Polisi pea mo e, ka ko e lipooti foki eni 'a e 'Eiki Minisitā Lao ke 'uhī ke ne hanga, ke to e fa'u mai he Hou'eiki Minisitā ha lao pea 'ave ki he kakai he koe'uhī 'oku tau fai e feme'a'aki ko eni ko e kakai eni 'oku lāunga mai. Ka na'a tau fa'u foki e lao ko e fa'u 'o pehē kuo mole e ngaahi tau'atāina 'a e kakai fefine. Mole tau'atāina 'a e fānaú.

Ka ko hono ola ‘o’ona ko ē he taimi ni kuo ma’u ‘enau tau’atāina ‘a nautolu ia ka ‘oku tau faai atu kitautolu ia he vaha. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e kole atu Hou’eiki Minisitā, to e fakafoki mai pē mu’a ke tau fononga pē he me’a ko ē ‘oku fakapotopoto he ko ena kuo hanu e kakai ko ē ko ē na’e makatu’unga ai ‘etau fa’u lao ke ‘uhī ke to e fakalelei’i. Ko e fokotu’u ia ki he Hou’eiki Minisitā ki he fo’i lao ko eni he ko u tui ‘oku nau mea’i kotoa pē ka he ‘ikai ke to e fai ha fu’u lave ki ai he koe’uhī ‘osi fai e ‘ū malanga mālie ‘uhī na’a maumau ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he ‘ikai ‘asi Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 7 ‘a’ahi ki ai Minisita

Ko e me’a pē ‘e taha ia ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e motu’a ni ki he līpooti ko eni koe’uhī ko e taimi ko ē ‘oku mau ō ai ko ē ‘o līpooti, ‘o ‘a’ahi ko ē ki ‘Eua ‘oku mau fakakakato e me’a kotoa pē ‘i he vāhenga. Mau ‘a’ahi ki he *high school* ‘a e Pule’anga, mau ‘a’ahi ki he ‘ū ‘apiako ‘a e siasi. Pea ko e me’a ia ‘oku ou nofo pea u sio hifo ‘e ‘Eiki Minisitā Lao ko e koloa lahi ‘a e Pule’anga fekau’aki mo e ako ‘oku tu’u ‘i he vāhenga ko eni he ko e fofonga’i maama ko ē ako heni tau pehē ko e ‘univēsiti ‘oku tu’u heni. Tau pehē hangē ko ‘Atele, ko e kolisi ‘a e Pule’anga ‘oku tu’u heni. Ka ko u fifili ‘eku sio hifo ko ē ki heni ‘oku ‘ikai ke ‘asi ha ‘a’ahi na’e fai ki ai. Ka ko e ‘uhinga ko ē ‘eku fehu’i ‘Eiki Minisitā Lao ...

‘Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu atu Sea. Ko e ki’i fakatonutonu nounou pē pea mahino pē ‘e vave pē ‘ene mahino. Ko e kolisi ‘e ua ko eni tatau pē ‘a e, ‘a ‘Atele pea mo Lavengamālie. Ko ‘Atele ko e ako ia ‘a e Pule’anga. ‘Oku tokanga’i ia ‘e he Minisitā Ako. *24 hours* ta’u kakato. ‘Oku ‘ikai, ‘ikai ko ha *concern* ia ‘a e vāhenga ‘o’oku. Me’a ia ‘a e fonua. Lavengamālie, Hou’eiki ko e siasi eni ia. Tokanga’i ia ‘e he siasi. Ko e vāhenga, ka u hanga pē ke mahino he ‘oku fanongo mai pē mo e, ko Lavengamālie kuo ‘osi ‘i ai e fu’u pa’anga ‘a e siasi ko e lau kilu. ‘Oku ‘ave ki ai. Ko e ki’i silini ko ē ‘oku ou hanga ‘o fakahā pē ia ki Lavengamālie ka ‘i ai ha’amou me’a ‘oku mou fiema’u mei he silini ko eni, ko e ‘ofisakolo ke mou ō ki ai. Tanu atu pē fanga ki’i hala ia he ko e hala ‘a e kolo mou ō ki ai. Ko e me’a ko ē ke pehē ke u ‘alu ki Lavengamālie pē ko ‘Atele ko e ‘ēlia kehe ia. ‘Oku ‘i he Minisitā Ako pea ko e fu’u silini ‘a e Pule’anga ‘oku nau fanongo mai ‘e Sea ko e fakatonutonu pē ia. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē Hou’eiki ‘o ‘Eua ‘oku ou ta’etokanga’i, mālō.

Lord Nuku: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

<009>

Taimi: 1450 – 1455

Lord Nuku: Ko u fakamālō au ia ki he tali ko eni ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā Laó. Mahalo na ‘oku mo’oni pē ‘Eiki Minisitā Laó. Ka ko e ‘uhinga e fakahoha’a ‘Eiki Sea he’oku ‘i ai e koloa mahu’inga ‘oku tu’u heni ka ‘oku tu’u he tu’unga veiveiua mo fakatu’utāmaki, ko e ‘uhinga ia ‘eku lave ki ai. Ki he koloa ko ia, ‘api ko ia e ‘Univēsiti ko ē ‘o e Pasifikí, ko ‘Atele pea ‘oku tu’u ai pea mo e mala’e soka, ko e koloa mahu’inga ‘aupito ia ‘oku fekau’aki kātoa ia pea mo e kakai e fonuá. Ko e sipotí, mau’anga mo’ui ia. Ko e akó, ko e fale maama ia ke fai ai ‘a e fonongá Sea.

Tokanga ki he to e vahe atu kitu'a lisi 'Atele

'Eiki Sea, nau hū atu ko ē 'anenai ko ē hē ke u 'alú, 'oku fakafetu'utaki mai e motu'a falala'anga ko 'ene fakahoko maí, ka nau pehē 'e 'asi mai he lipooti ko ení. Koe'uhí ko e 'api ko ē ko 'Atele, 'oku to e tofi atu ia 'o lisi ki tu'a. Ka 'oku 'i ai, ko e motu'a ko ē na'a ne fai mai e fakahoha'a 'Eiki Sea, ko e motu'a mei he Kolisi Tutuku ko ē 'a 'Atele. 'Oku nau lāunga, ki he fo'i ngāue ko ení. Pea ko e 'uhinga ia 'eku lave ko ē ki aí. Ko 'eku fie lave pē 'aku ia 'Eiki Minisitā pē 'oku mo'oni he koe'uhí ko 'eku lave'i ko eni e, 'a e koloa ko ení, 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o lave'i hono mo'oní. Ka ko e me'a ko ē na'e 'omaí kuo to e vahe atu e 'ū konga, he ko 'ene fakaleá na'e pehē ni. Kuo mahino na'e 'osi fai e femahino'aki mo e Pule'angá 'e to e foki e 'apiako ko ení 'o ako nofoma'u. Pea 'oku 'i ai pea mo e fokotu'utu'u lau miliona ke langa. Ka ko e feitu'u ko ē na'e 'ai ko ē ke foki ki ai ko ē 'a e 'apiakó ke fai ko eni ko ē 'a e ngoue ke tauhi'aki ko ē kinautolu mo me'á 'Eiki Sea, ko e fakamatala ia ko ē na'e 'omaí 'oku to e vahe atu ia 'Eiki Minisitā. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'eku lave ki aí 'Eiki Minisitā. He ko 'ene fakahoko maí, na'e 'osi fai e femahino'aki pea mo e Pule'angá.

'Eiki Palēmia: Ki'i fakatonutonu atu.

Lord Nuku: He 'ikai ke, he 'ikai ke to e fai ha lave.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu. Fakatonutonu.

Lord Nuku: Ha ue'i. Mālō Sea.

Faka'ikai'i 'oku 'ikai ke lisi atu 'Atele

'Eiki Palēmia: Kole mai pē 'Eiki Minisitā ke u ki'i tokoni atu. 'Oku 'ikai ke fai ha lisi. Kapau ko ho'o 'uhinga ki he soka mo e ngaahi mala'e ko ia. Ko e tu'utu'uni pē ia 'a e La'ā kuo Unga Fonua, ō pē ki ai 'o langa ai 'enau me'á ka 'oku 'ikai ke fai ha lisi ia ai. 'A ia kapau ko e hā pē ha tu'utu'uni 'a e Pule'angá fekau'aki mo ia, pea ko e fai pē ia. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha lisi. 'A ia ko e fakamatala ko ena 'atú 'oku totonu pē ke 'alu e tokotaha ko ia 'o to e vakai'i fakalelei pē ko e fakamatala mei fē na'a ne ma'ú. Ka ko e mo'oní eni 'oku tala atú. 'Oku 'ikai ke fai ha lisi.

Lord Nuku: Mālō. Mālō, ko u fakamālō 'aupito au ki he talí. Ko u tui pē, 'ofa pē ke mahino kia nautolu ko eni ko ē, na'a nau fai mai e fakamatala ko ení 'Eiki Palēmia. Ko e me'a eni ko ē 'oku hokó mo nau me'a mai pē pea nau fanongo mai ki ai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē 'e hoko. Ka ko e 'uhinga 'enau fakahoko maí, pea 'oku nau teuteu nautolu ia ke nau fai 'enautolu ia ke nau laka pehē ko 'enau ta'efiemālie ki he me'a ko ení. Pea 'oku 'uhinga pē ia 'eku 'oatú.

'Ikai fai ha ala ki he konga 'Atele tuku ke ngoue ai 'apiako

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i sai pē ka u ki'i tokoni atu nounou pē. Ko e konga ko eni 'o 'Atele ko eni ne 'osi tali pē ia 'e he Kolisi Tutukú, ne 'osi tali pē ia 'e he Kolisi Tutukú ia kuo nau, kuo 'osi to'o 'oku 'ikai ke nau to e ala mai ki ai. 'UHINGA ia na'e tu'u ai 'a e telefoní, 'osi, ko e konga pē ia ko ení. 'Ikai ke ala atu ki he konga ia ko ena 'oku teuteu ki he, kapau 'e ako nofoma'u, ngoue, 'atā pē ia. Mālō.

Lord Nuku: Mālō Sea. Ko e me’a ko ení ‘Eiki Sea ko e ‘omai pē eni mei he kau taki e Kolisi Tutukú.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Pea ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘oatú. Pea kapau ko e mo’óni ena ia, ka ‘oku faka’ofa’ofa koe’uhí ke fai e femahino’aki. Mahino mei he Pule’angá ‘oku ‘ikai ke nau ala kinautolu ki he me’a ‘oku ‘osi fai e femahino’aki ko ē ki aí. Ka ko e ‘uhinga pē ia ‘Eiki Sea ‘oku fai atu ai ‘a e fakahoha’a ko ení he koe’uhí ko e koloa ko ení ‘oku ‘i he vāhenga ko ení. Pea ‘oku ‘i ai pē mo’oni ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Laó, ko e potungāue, ko e Minisitā Akó ia ‘oku ne tokanga’i ko ení. Ka ko e lāunga ko ē mo e kole maí, ke fakahoko mu’a ki he Hou’eiki Pule’angá ‘a e fokotu’utu’u mo e alea na’a nau faí. Ka kiate au ko u fiemālie au ia ki he me’a ko ia na’a nau hoha’a ki aí, ko eni ‘oku tali mai ‘e he ‘Eiki Palēmia mo e ‘Eiki Minisitā Laó, ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia. Me’a ko ia na’e fokotu’utu’u ko ē ‘e he Pule’angá mo nautolú, kei hoko lelei atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Mālō. Fakamālō atu ki he,

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai e Minisitā Ngoue.

Lord Nuku: Sea pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā Lao.

<001>

Taimi: 1455-1500

Lord Nuku: ... mālō.

Poupou ke fakafoki lao he ‘oku ne uesia lahi fānau, fāmili & fonua

‘Eiki Minisitā Ngōue: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Ko u tu’u pē ke ‘oatu ‘a e poupou mālohi ‘aupito ki he me’a ko ia na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi pehē pē ki he ‘Eiki Minisitā Ako mo e ‘Eiki Nōpele mo e fiema’u ko ia ke fakafoki mai ‘a e lao ko ia ‘oku ne uesia lahi e mo’ui ‘a e fānau pehē pē ki he mātu’a pea mo e fonua ke to e vakai ki ai ‘a e Fale Alea koe’uhí ke fai hano fakalelei’i koe’uhí ko e palopalema ko eni ‘oku ‘ikai ko ha palopalema si’isi’i. Palopalema lahi ‘aupito ‘aupito pea ‘oku hoko ia pea ‘oku ‘asi mai pē ia ‘i he taimi fakataha ‘i he vāhenga. Ko e me’a pē ia ko u poupou atu ki ai ‘a e motu’a ni mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai e Minisitā ‘a Ha’apai 12 pea toki me’a mai ‘a e Minisitā Ako.

Taukave ko e Lao Fāmili lolotonga ‘oku ‘i loto pe ai ngofua e tā fānau kae fakapotopoto

Mo’ale Finau: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki. Sea ko u tui ko e *issue* lahi eni ‘oku ‘ohake ko eni ‘o fekau’aki pea mo e lao ko eni. Pea ‘oku ou ‘ilo’i pē ‘Eiki Sea

ko e *issue* ko eni 'oku māvaeua ai e fonua kakai 'o e fonua. Koe'uhí he 'e takitaha nofo pē foki 'a e tangata mo e fefine pea mo 'ene founa pea mo 'ene founa tauhi 'ene fānau pea 'oku takitaha fakamo'oni'i pē foki 'a e ola 'o e tauhi 'ene fānau 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e motu'a ni 'Eiki Sea ko e, kapau te tau vakai ki he lao ko eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fakatapai e tā. 'Oku ngāue'aki e fo'i lea ko e *unreasonable* 'i he, 'a ia 'oku ngofua pē ke te fai e ki'i tautea ka ko e tautea 'oku *reasonable*. 'Ikai ko e hapo'i 'aki ha fu'u toki, taa'i 'aki ha fu'u helepelu ha fo'i tu'a ke 'asi e tā ko ia 'Eiki Sea. 'Ikai ko ha fa'ahinga tā hangē ko eni 'oku 'asi mei he lautohi omi e fānau kuo makalava 'Eiki Sea. Ko ia 'Eiki Sea he'ene pehē 'Eiki Sea ko e fakakaukau 'a e motu'a ni 'oku ou kei tui pē au 'Eiki Sea ki he lao ko eni ko e 'uhinga he 'oku 'i loto pē ai 'a e me'a ko ē 'a eni 'oku 'ohake 'a e ki'i tautea ke fakapotopoto. Pea 'oku 'ikai ke u hanga au 'o faka'ikai'i 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e ngaahi 'ū 'ulungaanga ko eni 'oku tau laulea ki ai he 'aho ni 'Eiki Sea fihī 'aupito. Talamai ange 'e ha taha 'e ta'eako 'e ha ki'i tamasi'i 'a e pakinitā 'o kapau 'oku taa'i 'i 'api. Kapau te tau fakatotolo ki ha pēseti ko e fo'i lea ko e *example* 'Eiki Sea pē ko e sīpinga to'onga mo'ui 'oku lava pē ke ne hanga 'o uēsia 'a e mo'ui 'Eiki Sea. Pea ko ia 'Eiki Sea 'oku ou 'ohake 'a e me'a ko eni ko e sai 'aupito pē Pule'anga tau tīpeiti pea tau 'ave ki he kakai 'o e fonua ka tau nofo ange ke tau sio ange pē ko fē 'a e tafa'aki ko ē 'Eiki Sea 'e tokoni ange ki he'etau ngāue 'i he fānau ko eni 'Eiki Sea. Tau sio hangē ko e me'a na'e 'ohake 'anenai he Minisitā hono tā 'i he tā 'e he faiako e fānau, taa'i he fānau e faiako. Ko e fehu'i kapau 'oku lava 'a e fakafāмили ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Polisi ko u tui au ia 'e lava ai e pēseti 'a e pēseti lahi ke ne hanga 'o solova e palopalema ko eni 'Eiki Sea.

Sea 'oku 'i ai e ki'i fānau 'a e motu'a ni toko nima kapau te u nofo hifo ke u vahevahe pea mo e Fale ni 'a e sīpinga mo e to'onga 'oku ou fai ki ai 'Eiki Sea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e *issue* matū'aki fihī eni. Ka tau ō ange 'o to e ki'i fakatotolo sai pē ko ē na'e 'ave e lao pea fakafoki mai. Tau to e sio ange pē ko fē e me'a 'oku maumau ange. Ka 'i he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku ou tui 'i he tu'u ko ē 'a e lao lolotonga ni 'oku kei 'i loto pē 'a e tautea'i fakapotopoto. Ko e fē leva ha to e tautea 'oku tau pehē 'oku 'ikai ke 'asi 'i he lao? 'A ia kapau 'oku 'i loto e tautea fakapotopoto kuo ne 'osi kāpui pē ia e *discipline*. Ko e tautea'i ke māhino ki he tamasi'i ko e tautea'i 'i he 'ofa ke liliu 'ene mo'ui. 'Oku 'ikai ko ha tautea'i 'i he 'ita koe'uhí he 'e *reflect* ia mei he tamasi'i ko ia 'Eiki Sea 'i he sōsaieti. Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu pē au 'eku fakakaukau ko e anga pē eni e fakakaukau e motu'a ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Ke 'ave pē mu'a ki he Pule'anga ke 'alu pea foki mai. Ko u pehē 'ave ki he kakai pea tau sio ai ki he tokolahi ko e 'uhinga ke tau lava. Ko e toki fo'i me'a eni 'oku ou tui 'ave ki he kakai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: He 'oku matū'aki mahu'inga pea kapau 'oku fiema'u ha'anau vouti pea 'ai ha'anau vouti ke 'oua na'a tau *make* hatau *mistake* pea hoko ha me'a 'amui pea toki tuhu mai e tamasi'i. Ko u taa'i 'a e faiako ko e 'uhinga he na'e taa'i au he'eku tamai 'i 'api. Ko 'eku tui ko

e founa ia te u solova ‘aki e palopalema. Ko ia ‘Eiki Sea ‘i he’ene fihi pehē ko u ‘oatu ‘eku fakakaukau ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki kuo ui mai ‘etau taimi.

Mo’ale Finau: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Tau ki’i mālōlō ai.

(Na’e mālōlō ai e Fale.)

<002>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Tapu mo e Hau ‘o e Fonua, fakatapu ki he Ta’ahine Kuini, kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Ha’a Moheofo, tapu atu ki he Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio, kae pehē foki ki he ‘Eiki Palēmia mo e Minisitā ‘o e Kāpineti, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai.

Hou’eiki Mālō ho’omou me’a mai, ‘oku ou fakatokanga’i pē kuo mahino ‘a e Lipooti ia ‘a Tongatapu 7, pea ‘oku kole atu kapau kuo mahino, ‘oku ou tui au ko e ngaahi feme’a’aki ia ko eni ko e feme’a’aki pē ia ‘i he lao, kā ‘oku ou tui ‘e toki ‘i ai hono taimi ‘ona kemou toki me’a mai ‘o alea’i ai kapau ‘oku ‘omai ki heni. Pea kapau ‘e tuku pē ia he’ikai ke ‘aonga ‘a e fa’ahinga feme’a’aki ia ko eni. Me’a mai ‘e Minisitā Ako.

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakato. Pea ‘oku ou kole ke tapu mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti.

Poupou ki he Fokotu’u fakafoki Lao Famili ki he kakai

Ko e na’e fai ‘a e feme’a’aki ki he lao pea ko e mo’oni ‘aupito ‘a e me’a ko ia, ko e lao ‘a e Pule’angá pea na’e ‘osi fai pē ‘a hono ‘ave ki he kakai, pea to e fakafoki mai, pea kuo tau ngāue’aki ‘a e lao, pea kuo ‘osi tesi, ko e lava eni ‘a e māhina ‘e ono ‘a e ta’u ‘e ono ‘apē. Kā ‘oku ou poupou ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele mei ‘Eua ke to e ‘ave ki he kakai, *public consultation* ke nau sio ki ai.

Ongo’i lahi ha’u kau Kolisi Tutuku ‘Atele ‘ave nau palopalema ki he Ako Tutuku Tonga Hai

Ko hono ua ‘a e me’a ‘oku ou tokanga ki ai ko e tokanga hoha’a ko eni ‘oku fai mai ‘e he Kolisi Tutuku Kolisi Tongá. ‘Oku ou ongo’i ‘aupito ‘i he ‘oku me’a heni ‘a e kau Kolisi Tutuku Kolisi Tonga ‘e toko fā. Ko Ha’apai 12, Niua 17, Tongatapu 8 mo Tongatapu 9. Pea ko e me’a ia ‘oku ou ongo’i ko e ha’u ‘a e Kolisi Tutuku Kolisi Tonga ia ‘o ‘ave ‘a e me’a ‘a e Kolisi Tonga ki he Kolisi Ako Mā’olunga ‘a Tonga kae tuku fu’u kau ...

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisitā Ako : ... kau Kolisi Tonga 'oku nau nofo atu hení. 'Oku ou ongo'i lahi 'aupito 'aupito e fa'ahinga 'ai ko iá. Lolotonga 'oku me'a pē heni e Kolisi Tutukú, 'ikai ke nau ōmai mo e me'a 'a e Kolisi Tutukú, pea 'ikai ke 'alu ange ha taha ki 'ofisi, ke u fakamatala ange ki ai e me'a 'oku hokó. Ko e me'a ko eni 'oku kau ko ē ki he lisi ko eni ko ē 'o e kelekelé, kuo 'osi me'a atu ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá ia. Pea ko e Kolisi Tongá, hangē ko e hoha'a 'oku fai mai mei he 'Eiki Nōpele 'o 'Euá. Me'a pē 'e he 'Eiki Fakafongonga ko eni 'o Tongatapu 7, mahalo 'oku fiemālie pē. He 'oku me'a pē ia he matapā hū'anga ki he Kolisi Tongá. 'Oku ne fa'a mea'i pē 'eku fa'a lele atu ki ai, 'oku ou mei lele ma'u pē 'o sio ki he 'apiakó, pea mahalo 'oku fiemālie pē ia ki he'eku tauhi e Kolisi, pea mo 'ene tauhi mai pē 'ana ia pea mei he matapā.

Teu fai e ngāue langa Kolisi Tonga

Pea ko e Kolisi Tongá 'oku lolotonga fai e ngāue ke langa, 'a e Kolisi Tongá. Ngaahi fale mohe, hangē ko e tokanga 'oku faí. Pehē ki he falekai, pea mo e ngaahi me'a pehē. Pea ko Novema, kuo 'osi fai e fetu'utaki ki Siaina, ke ha'u e faiako lea faka-Siaina 'e 2, ki he Kolisi Tongá, 'e kamata ia 'i Nōvema. Pehē ki ha ongo tangata faiako ngoue ke kamata ngāue ia 'i he Kolisi Tongá, 'i Nōvema, pea kuo 'osi fai e ngaahi fetu'utaki ko ia mo Siaina, 'o hangē ko e aleapau femahino'aki ko ia na'e fai hono fakamo'oni'i, pea 'afio ai a Tupou, kae 'uma'a 'a e Palesiteni ko ē 'o e Lepapulika 'o Siainá.

'A ia ko 'ene tu'u ia he taimi ni, 'a e ngāue ko ē ki he Kolisi Tongá, pea mo e me'a ko eni ki he Lao, ka 'oku mahalo ko ia, Sea, pea 'oku ou fokotu'u atu ke tali 'a e Lipooti faka'ofa'ofa ko eni 'a e Tongatapu 7. Mālō. Fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, kuo mou fokotu'u mai, ka 'oku fiema'u 'e Ha'apai 12 ha'ane ki'i miniti 'e, haafe miniti. Me'a mai.

Mo'ale Finau : Sea, 'oku ou fakafoki atu Sea, 'oku ou fiemālie pē au ke fakafoki ki he ngāue 'a e kakaí pea tau toki tipeiti ai. Mālō Sea, Fokotu'u atu.

Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Tongatapu 7

Sea Kōmiti Kakato : Kalake. Ko kimoutolu 'oku mou laumālie lelei ke tau tali e lipooti 'A'ahi Fale Alea 'a e Tongatapu 7, kātaki 'o fakahoko mai.

Kalake Tēpile : Sea loto ki ai a Tevita Lavemaau, Mo'ale Finau, Sāmiu Kuita Vaipulu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Vaha'i. Sea 'oku loto ki ai e toko 17.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, kuo loto kotoa ki ai e Hou'eiki. Mālō ia. 'O, 'io, ko e me'a ko ē 'oku lave ki ai, fakamanatu mai 'e he Nōpele Fika 2, 'oku kau ai pē mo 'etau ki'i Lao

ko eni na'e 'asi mai heni. Me'a ia na'e fai ki ai e tālangá mo e hoha'á, ke 'ave ki he kakaí kau ai pē mo hono ngaahi fakatonotonu. Hou'eiki, 'ikai ke 'i ai ha me'a te mou feme'a'aki ki ai, ka tau liliu 'o Fale Alea. Me'a mai 'Eiki Palēmia. Tau **Liliu 'o Fale Alea**.

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie, Hou'eiki. Kole atu ki he Sea 'o e Kōmiti Kakatō, Fakafofonga Ha'apai 13, ke lipooti mai ki he Falé.

Lipooti mei he Sea Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato : Tapu pea mo e Feitu'una, 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'eiki. Fakamālō atu, 'Eiki Sea. Ko e lipooti e fatongia ne tukuhifo mei he Feitu'una ki he Kōmiti Kakatō, ne lava 'o fakahoko. Ne alea'i 'e he Kōmiti 'a e Lipooti Fika 1 'a e Kōmiti Tu'uma'u, fekau'aki pea mo e Lao Fakaanga Fika 11, mo e Fika 12, pea na'e felotoi e Fale ni, ke tukuhifo mo ia 'o fakafoki ia ki he Pule'angá, ke nau to e fakalelei'i, pea ke toki fakafoki mai.

'I he Fakamatala Fakata'u 'a e Komisiona ki he Ngāue Faka-Pule'anga, ki he ta'u 2015/2016, 16/17, na'e to e lototaha pē 'a e Falé, Sea, Kōmiti Kakato, ke to e fakafoki mo ia, ke to e fakalelei'i pea toki 'omai. 'Eiki Sea ko e ngata'anga pē ia e ngāue na'e tuku mai ki he Kōmiti Kakatō. Fokotu'u atu.

<006>

Taimi: 1530-1535

Veivosa Taka: Ko e Lipooti 5.1.1 ko e Lipooti 'A'ahi Fale Alea 'a e Tongatapu 7, na'e loto kotoa ki ai 'a e Falé, 'Eiki Sea mālō.

Pāloti'i 'o tali 'A'ahi Vāhenga Tongatapu 7

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke tau kamata 'i he Lipooti 'A'ahi ki he ngaahi Vāhenga Fili 2018 Lipooti eni 'a Tongatapu 7. Ko ia 'oku loto ke tau tali, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tepile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Mō'ale Fīnau, Sāmiu Kuita Vaipulu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, 'Eiki Nōpele Vaha'i mo Tēvita Lavemaau. 'Oku loto ki ai 'a e toko 18.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki he Tongatapu 7, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tepile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea..

Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 1/2018 Kōmiti Tu'uma'u ki he Laó

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, tau hoko atu ki he Lipooti 1/2018 mei he Kōmiti Tu'uma'u ki he Laó. Ko e Lao Fakaangaanga eni Fika 11/2018 mo e 12/2018 na'e felotoi 'a e Falé ke fakafoki, 'a e Ongo Lao ko eni ki he Pule'angá, ko ia 'oku loto ke tau fakahoko 'a e ngāue ko iá, kātaki 'o hiki ho nima,

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Tēvita Lavemaau, Mō'ale Fīnau, Sāmiu Vaipulu, Vatau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalofofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Vaha'i. 'Oku loto kotoa ki ai 'a e Hou'eikí toko 18.

Pāloti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u Komisoni PSC ta'u 2015/2016 & 2016/2017

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, ko e Fakamatala Fakata'u ki he Komisoni ki he Kau Ngāue Faka-Pule'angá, ki he ta'u 2015/2016 pea mo e 2016/2017 na'e tali 'e he Kōmiti Kakató, ke fakafoki 'a e ongo Lipooti ko ení ke fakalelei'i. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u ko iá, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tepile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Tēvita Lavemaau, Mō'ale Fīnau, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalofofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Vaha'i. 'Eiki Sea 'oku loto kotoa ki ai 'a e toko 16.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ke tau tali 'a e fokotu'u ko ení, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'ikai ke loto ki ai 'a Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'ikai ke loto ki ai 'a e toko 2.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, kuo tali 'e he Falé ni 'a e fokotu'u na'e 'omai mei he Kōmiti Kakató.

Vakai'i kau mēmipa Kōmiti Lao

Hou'eiki tau hoko atu ki he fika 6 'etau 'asenitá, ngaahi me'a makehé. Ko e Kōmiti Tu'uma'u ki he Laó, na'e 'i ai e fokotu'u ke liliu e kau Mēmipa 'o e Kōmiti ko iá, pea na'e tali 'e he Falé ni. Ko e Kōmiti Tu'uma'u ki he ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá. Ko e Fakafofonga aí, ko e Seá ko *Lord* Tu'iha'angana, 'oku me'a ai 'a *Lord* Fusitu'a, pea mo e 'Eiki Minisitā Laó, pehē foki kia Fakafofonga Vava'u 16, Fakafofonga Tongatapu 3, pea mo e Fakafofonga mei 'Eua. Ko e Hou'eiki 'oku nau Mēmipa Talifakí, ko e Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Tongatapú, ko e 'Eiki Minisitā Polisi, pea mo e Fakafofonga 'o Vava'u 15. Hou'eiki, koe'uhi ko e Fakafofonga Vava'u 16, na'e Mēmipa 'i he Kōmiti ko ení, lolotonga 'ene 'Eiki Minisitā, 'oku 'ikai ke to e 'Eiki Minisitā 'a e Mēmipa ko ení, 'i he'ene pehē 'oku fiema'u ia ke fetongi'aki ha Minisitā fo'ou. Pea 'oku ou fokotu'u atu 'a e 'Eiki Minisitā Leipá, ke ne fetongi 'a e Fakafofonga Vava'u 16. 'Eiki Palēmia..

Lord Tu'iha'angana: Sea, ki'i me'a mai angé, mahino ia, Tapu mo e Feitu'u na mo e .. Mahino ia ko e fetongi 'a e 'Eiki Minisitā Leipá ia 'a e 'Eiki Minisitā Mālōlō 'a e Vava'u 16, pea 'oku Talifaki 'a e 'Eiki Minisitā Polisi. Ka ko 'eku kole pē 'a'aku Sea, ko e tu'u he taimí ní, 'oku 'ikai ke 'i ai ha Fakafofonga ia 'o e Pule'angá he Kōmití. Ko e 'uhinga pē na'e fai foki 'a e ngāue ko ia ki he Tohi Tangí, 'uluaki ngāue ki he Tohi Tangí, pea 'oku natula tatau pē ia mo e ...

<008>

Taimi: 1535-1540

Lord Tu'iha'angana: ... mo e tohi ko eni ko ē 'a e tali 'a e Pule'anga 'aki pē 'a e 'uhinga he ko e, te u 'oatu hangatonu pē 'Eiki Sea ko e Mēmipa 'Eiki Minisitā Lao ia. 'Oku kau ia he tukuaki'i ko ē me'a pea na'e tu'utu'uni angamaheni pē eni ia 'a e kōmiti 'o faka'atā pea na'e loto lelei pē 'Eiki Minisitā Lao ia. Pea ko eni 'oku to e hū mai mo e 'Eiki Minisitā Leipa ia mahino pē ia he 'oku 'ikai ko e, ko e 'osi pē foki e keisi ia ko eni 'oku hoko atu ia ki he ngaahi me'a kehe. Pea ko e 'uhinga pē me'a tatau pē ia 'uhinga ka fai e fakataha ko eni 'oku mau lolotonga lele ai he taimi ni ki he tali 'a e Pule'anga 'oku kau mo e Minisitā Leipa ia he tukuaki'i mai ko eni pea 'oku 'omai mo 'enau tali pea 'oku kau mo ia ia he mai ko eni e tali ko eni 'oku ngāue ki ai e kōmiti. Pea ko u tui 'e tatau pē ia mo e Minisitā Lao pea ka to e 'alu hake mo e talifaki ia Sea ko e Minisitā Polisi, 'oku kau mo ia ia he fepaki pē ia mo e me'a ka ko u kole atu pē pē ko e hā leva ha me'a he ko e tu'u ia he taimi ni he 'ikai pē ke ai ha Fakafofonga ia 'a e Pule'anga 'i he hoko atu ko eni ke to e 'omai angē ha talifaki 'e taha.

'Eiki Minisitā Polisi: Ki'i tokoni atu pē Sea. 'Oku 'i ai e ongo Minisitā 'e tolu, Minisitā 'e tolu Sea na'e 'ikai ke kau he tukuaki'i.

Lord Tu'iha'angana: 'Ikai ko 'eku 'uhinga ia he 'oku 'ikai ke kau he foki nautolu ia he talifaki ke 'ai ha, ko e 'osi pē ongoua ko ē 'oku na kau naua he me'a pea hoko hake e Feitu'u na, ko e talifaki koe. Ka ko 'eku 'ai ki he Sea pē ko e hā 'ene tu'utu'uni.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: 'UHINGA ke lava 'o to e hū mai pē ha Minisitā 'e taha ...

'Eiki Minisitā Polisi: Fakakaukau atu e talifaki Sea ko e 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā ki he *MIA* mo e 'Eiki Minisitā ki he *MEIDECC* na'e tu'u 'atā ia mei he tukuaki'i ...

Lord Tu'iha'angana: Ko ia he ko e ...

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea mālō Sea.

Lord Tu'iha'angana: Ko e tu'utu'uni pē foki ki he 'etau Mēmipa ko e Hou'eiki Fakafofonga 'o e ngaahi tēpile mo e talifaki. Ka ko ia ko u 'uhinga ia ko u 'uhinga ki ai he ko ē 'oku fihia kātoa, fihia e ongo Minisitā ko ē, pea fihia mo e talifaki ka ko e 'uhinga ke fai ha'o tu'utu'uni Sea ke to e faka'atā ki ha Minisitā pē ke ha'u 'o fakafofonga'i he 'oku fiema'u ha fakafofonga ia 'a e Pule'anga ki he ngāue ko eni ke ngali pē 'oku ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i tokoni atu Sea.

Lord Tu'iha'angana: 'A e ngaahi tafa'aki, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i tokoni taha Sea hangē ko eni kapau te u 'i loto au ko e ha'u pē ki he'eku tali pea u hū au ki tu'a. Ka u ... pea ko e taimi pē ko ia ko e 'uhinga 'e lava pē 'o fakahoko 'a ia ko e, he kapau 'e 'ai e ...

Lord Tu'iha'angana: Sea tui pē au ia ko e me'a ko, tui 'oku 'ikai ke natula pehē ha me'a, Minisitā eni 'e tolu 'oku, ko u tui te nau fakahoko lelei pē fakafongā'i e Pule'anga, Minisitā Toutai ...

Kau mēmipa talifaki fo'ou ki he Kōmiti Lao

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā Leipa 'oku 'osi mahino pē hono fakahū koe ki he kōmiti ka 'oku 'i ai 'etau tu'utu'uni pau mou me'a ki he Kupu 173 (a) Ka 'i ai ha taha 'oku tukuaki'i pea 'oku fai e ngāue ki ai e kōmiti 'oku pau ke *recuse* e tokotaha ko ia mei he kōmiti kae fakahoko e ngāue. 'I he'ene pehē te u fokotu'u atu e Minisitā Ngoue mo e Toutai pehē foki ki he Minisitā e *MIA* ke tākaki atu ki he talifaki pea ko e ngāue ko ē kōmiti 'e fakahoko pē fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni. 'Oku 'i ai ha pou pou ki ai?

Ko ia Hou'eiki 'oku 'i ai mo e Hou'eiki makehe 'oku nau mēmipa he kōmiti 'oku nau mama'o atu ko e poaki mai. 'A ia ko *Lord Fusitu'a* 'oku lolotonga poaki tengetange pea mo *Lord Tu'ivakanō* 'oku talifaki ka 'oku lolotonga folau mo ia ko e ngāue e Fale Alea. 'I he'ene pehē ko u fokotu'u atu 'a *Lord Tu'i'āfitu* ke tākaki atu mo ia ki he kau talifaki ki he kōmiti pea mo e, ko ia Hou'eiki tali pē Fakafongā Nōpele Vava'u. Pea mo e kau Fakafongā ko eni e kakai 'oku fiema'u ha talifaki ke tākaki ki ai. Ha'apai 13? Ha'apai 12? Ko fē 'ia moua 'oku, te mo hū 'o talifaki? Ha'apai 12. Ko ia Hou'eiki fokotu'u atu 'a Ha'apai 12, Fakafongā Nōpele Vava'u Fika 2 pea mo e Minisitā Ngoue, Toutai mo e Minisitā *MIA* ke nau talifaki 'i he kōmiti koeni. To e 'i ai ha fokotu'u mai mei he Hou'eiki?

Pālōti'i 'o tali kau memipa talifaki fo'ou ki he Kōmiti Lao

Mālō kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e ngaahi fokotu'u ko eni kau talifaki fo'ou ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea loto ki ai 'a Veivosa Taka, Tēvita Lavemaau, Mo'ale Fīnau, Sāmiu Kuita Vaipulu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele ...

<009>

Taimi: 1540 – 1545

Kalake Tēpile: Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Vaha'i. Loto ki ai e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Ke lipooti mai ki Fale Alea he vave taha ngāue ngaahi kōmiti

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e ngata ia 'etau 'asenita. Hangē pē ko e me'a kuo mou mea'í, ko e 'ū lao na'e fakahū maí, 'oku fakafoki ki he Pule'angá ke fai e ngāue ki ai. Pea 'oku lahi 'a e 'ū ngāue kuo tuku hifo ki he 'ū kōmiti ke fai ha ngāue ki ai. Kau ai e tali ko eni e Pule'angá. 'A ia ko u kole

atu Hou'eiki kamata pē fakataha e 'ū kōmiti 'apongipongi pea lipooti mai ki he Fale, vave tahá. To e 'i ai ha me'a kehe 'oku tokanga ki ai ha taha. 'Eiki Palēmia.

Tokanga ki he tuai ngāue ki he tohi tali Pule'anga

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e toenga e Hou'eikí. Ko e *issue* foki 'oku fai ki ai 'etau hoha'a he taimi ní e, 'a e fili ko eni e kau Mēmipa e Kōmiti. Ka nau fakakaukau au, ta ko ē 'oku 'ikai ke 'atā ke mau kaú, pea lahi mo e mama'ó. Na'e totonu ke fakahū atu e me'a he uike kuo'osi pea fai mo mou ki'i fakapā mai, mai ha kau Mēmipa ke ne fetongi ē ko e 'uhinga kae hoko atu e ngāue. Na'a ku fakakaukau e motu'a ne a'u ki he uike ko eni 'oku 'osi 'a e ngāue ki he'emaui talí, kae fai hano lau. Na'e 'i ai e 'uhinga na'e 'omai kiate au 'oku 'i ai e fakapālangi. Pea nau 'osi fakahā mahino e me'a ko iá, 'oku tohi'i pē 'i he'emaui talí, 'oku 'ikai ke fiema'u ke lau 'a e fakapālangi he 'oku 'omai pē fakapālangi mo e faka-Tonga he ngaahi me'a kehekehe kae lau pē faka-Tonga. Ka ko e 'uhinga pē fakapālangi mahalo 'e to e tokoni ia ke to e mahino ange.

Kaekehe Sea, ko e, 'oku ou tokanga ki he me'a ko eni ko hono 'uhinga he 'oku 'ikai ke 'aonga ke tau fononga fuoloa mai mo ha fa'ahinga tukuaki'i pehē'i, 'oku 'ikai ke 'i ai hano tali. Hei'ilo pē 'oku mamafa kia moutolu e me'a ko ia 'o tatau mo 'ene mafatukituki kiate au mo e kakai 'oku nau fanongo maí, kakai ko ē na'a nau fili kimautolú. 'Osi laka hake he mahina 'e 3 mahalo pē ko e mahina 'e fiha 'enau tatali. Ko e fakaongoongo mai ki ha tali. Pea na'a ku fakakaukau au he'ikai ke to e fu'u *screen* pehē'i. Ko 'emaui talí ia. Pea tuku ki he kakai pē 'oku nau tui ki he tali ko iá pē 'ikai.

Kaekehe 'oku 'oatu pē me'a ko eni Sea 'oku ou hoha'a au ki he me'a ko eni he 'oku, ko 'eku ongo 'a'akú 'oku mamafa e me'a ko eni 'oku 'ikai ke 'aonga ke tau to'o ma'ama'a. Mou manatu'i nau 'osi lea'aki e me'a ko eni. Kuo 'osi 'ave 'a e me'a ko eni ki he 'Ene 'Afió. Pea 'oku 'osi 'afio e Tu'i ki he ngaahi fu'u tukuaki'i mamafa tautautefito ki he motu'a ni mo e kau Minisitā. Ko e fuoloa ko ē 'emaui ta'etali ki aí, 'oku ou ongo'i 'e au 'e 'i ai e palopalema ia. Manatu'i 'oku 'i ai mo e kau faifekau 'i loto 'i he loto Fakataha Tokoni. Nau talanoa mo e faifekau 'e taha. 'Oku ou ki'i ongo'i 'e au 'e te tau fononga atu tautolu he fo'i vaa'ihala 'oku 'ikai ke totonu ke fou ai e fonua ko eni. Ka ko u fakatokanga atu, 'oku totonu ke tau tokanga.

Tevita Lavemaau: Ki'i fakatonutonu 'Eiki Sea. Kuo 'osi fai e feme'a'aki pea 'oku mahino 'oku fai e ngāue. 'Ikai ke u 'ilo 'e au 'Eiki Sea pē ko e to e hā e me'a 'oku fakahoha'a ki ai e 'Eiki Palēmia.

Taukave ne 'ikai tu'u ngāue Kōmiti na'e lele mai pe

Lord Tu'iha'angana: Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he 'Eiki Palēmia pē 'oku mahino mai e me'a ia 'oku tokanga ki ai ke mai kae mahino. 'Uhingá mo e lēkooti pē. Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eikí. Sea na'e 'ikai ke 'i ai ha kaunga ia 'o e ngāue 'a e kōmiti ki he, ko e toki fili pē eni ia ke mahino 'oku 'i ai e Fakafofonga. Na'e lele mai pē, na'e pē Kōmiti ia he na'e ma'u pē *quorum* ia. Pea na'e hangē ko 'ene me'á, na'e 'ikai ke 'uhinga ia ko e pehē na'e tu'u e Kōmiti ia 'o tali ke toki fili ko eni. 'Ikai, na'e lele pē ia. Kae hangē pē 'oku mou mea'í, 'oku lele Kōmiti 'e fiha. Pea ko e motu'a ni ia 'oku 'atā houa 'e 24 pē ia 'osi tala ki he kau ngāue. Ko 'ene maui pē lipooti, fakahoko mai ha fa'ahinga taimi pē kae tu'utu'uni ke hoko atu e fakataha ki ha me'a 'oku fiema'u 'e he Feitu'u na Sea.

Ka ko e ‘uhinga ‘oku mou mea’i pē ‘oku vahevahe ‘ū Kōmiti he taimi fakataha pongipongi, mau fakataha pongipongia he 9, lele Kōmiti he 12, lele Kōmiti he 4. Pea ‘oku vahevahe ‘ū Kōmiti he ko e meimei ko e kau sekelitali tatau pē ‘oku nau sekelitali ki he ‘ū Kōmiti. Na’e toki fakahū mai pē tali ‘a e Pule’angá he Falaite kuo’osí. Pea ‘oku fai e lelei taha e Kōmiti ke feinga’i ke, ka ko e si’i kau ngāue. Ko e toki ‘ū me’a ko ē na’e tu’utu’uni ‘e he Kōmiti he Tusite, toki maau eni ‘enau ngāue ki ai he ‘aho ni. Toki lipooti mai ki he Kalake ke tufa ki he Kau Mēmipa ke nau lau he poo ni kae fai e fakataha ‘apongipongi. Ka na’e ‘ikai ke tu’u e Kōmiti ia pea ko eni to e fili e Feitu’u na ke mai e kau talifakí, ko e ‘uhinga pē ia ke mahino ‘oku ‘i ai e Fakafofonga ai ‘a e Pule’angá faka...

<001>

Taimi: 1545-1550

Lord Tu’iha’angana: ... ka na’e lele pē kōmiti ia. Na’e ‘ikai ke tu’u ia ke toki fili e kaume’a ko eni ka ko u tui au ‘e vave pē. Hangē ko e me’a ‘a e Palēmia ‘oku tokanga ki he, ko e si’i lelei taha pē eni kau ngāue meimei kau Mēmipa ia hangē na’a ku lave ki ai ‘oku nau ‘atā pē nautolu ko e ‘omai pē me’a fai mo ‘ai ia ke vave. Ka ko e si’i kau ngāue pē eni ko honau ivi pē eni he ‘oku nau ngāue kātoa e kau ngāue tatau pē ki he kōmiti ‘e fā pē nima ko eni ‘oku lele he taimi ni Sea. Mālō.

Fokotu’u ke maau mai ngāue Kōmiti *Privilege* kae lau tali Pule’anga he Mōnite

Mo’ale Finau: Sea ke u ki’i fakahoha’a atu Sea. Tapu mo e ‘Eiki Sea tapu ki he Palēmia. Sea ‘oku ou fokotu’u ki he ‘Eiki Sea Kōmiti ke mou ngāue mu’a ‘apongipongi pea mo e hoko atu ko eni ki he, ke lau mu’a e Līpooti he ‘aho Mōnite ‘Eiki Sea. ‘Oku ou tui au ia ‘oku *possible* pē ia pē ko e Tūsita *latest* Tūsita. Ko e ‘uhinga kimu’a ke mātuku ‘etau, ‘a e Fale ni ‘Eiki Sea ‘oku ou pehē ko e fakapotopoto taha ‘Eiki Sea ke lau. ‘Ika ke u tui au ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ha fu’u tali ‘e fakalilifu he tali ko eni. Ko e tali pē ki he me’a na’e ‘omai ‘aki e tohi tangi ko ia pē Sea.

‘Oku ‘ikai ke u tui au ia kapau ‘oku ‘i ai ha lea faka-Pilitānia mahalo na’a nau hanga pē nautolu ‘o *bracket* ‘oua ‘e lau ia *skip* ‘enautolu ia ka tau hanga mu’a ‘Eiki Sea ‘o ‘ai ha fa’ahinga me’a ke fakamahu’inga’i ‘a e si’i tali e kau Minisitā. ‘UHINGA kiate au ‘oku ou pehē au ‘Eiki Sea ‘oku ‘osi taimi ke lau e me’a ko eni fai mo ‘osi. Ko ‘ene lau pē Mōnite pē ko e Tūsita ko ‘etau ‘osi ia pea tau fakaongoongo ai ki he hoko atu pē ko e hā e me’a ‘oku hoko. Kae kehe ke fai mo tau ‘alu ki he fo’i *law* ko ia ‘Eiki Sea. ‘Oku ou pehē ‘Eiki Sea ko u fokotu’u atu ‘Eiki Sea ‘e malava pē Sea e Kōmiti ke mou fakataha kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘e fakalelei’i ui e Palēmia pē ko hai na’e fakapapālangi ‘ena me’a taimi si’i pē ‘oku ‘osi ‘o liliu faka-Tonga kae tuku ki ai ke fai mai tau mātafi e loa ko eni ‘Eiki Sea. Mālō.

Tokanga ki he to’o falala ngaahi siasi he Pule’anga

‘Eiki Palēmia: Kātaki pē Sea ‘oku ngali fakalōloa. Ko e tohi tangi na’e ‘i ai e me’a na’e to’o mei he Feisipuka mau ‘osi lau. Mau nofo ko eni ‘oku mau ‘osi lau kātoa. ‘Ohovale mautolu hono to’o mai mei he feisipuka ke kau he tukuaki’i ‘o kimautilu ka ‘oku ‘ikai ke mau lea. Mau tuku pē. ‘Ika ke ‘i ai, ke tau tīpeiti tautolu ki ai he na’e ‘ikai ke tonu ia ke to’o mai e feisipuka mo e ngaahi me’a pehē ke kau he ngaahi fakamatala ko iá hono tukuaki’i mautolu. Ka ko u talaatu e me’a ko eni Hou’eiki ‘oku mamafa e me’a ko eni he ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e fakamatala kiate au kuo

to’o ‘a e mafai ‘a e falala ‘a e ngaahi siasi mei he Pule’anga ko eni. Mou vakai ki he’ene mamafa. Mou vakai ki ai ? Ko e lea ia ‘oku ‘omai kiate au ‘i he fakataha na’e fai ‘aneafi. Kuo to’o e falala ‘a e ngaahi siasi mei he Pule’anga ko eni. Fakailifia ‘aupito ia. Ko e ngāue ‘a e tohi tangi ko eni! Te tau tali fakakū ‘a e me’a ko eni ?

Fakatonutonu ‘ikai mo’oni pehē to’o falala ngaahi siasi he Pule’anga ko eni

Tēvita Lavemaau: Sea fakatonutonu. Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘eiki ni ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘oku ‘ikai ke mo’oni ia. ‘Oku ‘ikai ke kau e tohi tangi ia ki he to’o ‘a e falala ‘a e kakai. Ko e falala ko ē ‘a e kakai ko e me’a pē ia ‘anautolu. Fa’ahinga me’a noa’ia pē ia ‘oku nau, ‘ikai ke nau sai’ia ai pea, ka ko e pehē ko ē ko e to’o e falala ‘a e siasi ko e ‘uhinga ko e tohi tangi ‘oku ta’emo’oni ia.

‘Eiki Palēmia: Sea faka’apa’apa pē au ki he’ene fakamatala. Tonu pē ho’o anga ho’o fakakaukau ‘a ‘au. Ko e fakakaukau eni ia ‘a e motu’a ni. Kapau kuo lea pehē mai ha taha ki he motu’a ni. ‘Aneafi ‘oku ‘i ai ‘eku kau *staff* na’a nau fanongo ai. ‘Oku to’o e falala ‘a e siasi pea u pehē atu kātaki ‘oua mu’a e to’o homou falala. ‘Omai ho’omou falala. ‘Oua ‘e to’o. Ko e ongo ‘olive ‘e ua ‘oku pehē. Ka humu ha taha to’o. Ko ho’omou to’o ko ena kae hā ? Ka ‘oku mamafa. ‘Oku mamafa te u talaatu ‘oku mamafa ‘a e lau ko eni. Ko e ‘uhinga ‘oku ou lea pehē ai he ko e lea eni ‘oku ‘ave ki he Fakataha Tokoni ‘ene lea ko eni. Mou sio ki he’ene mamafa. Te u talaatu ‘oku mamafa kapau ‘oku ‘ikai ke mamafa kia mautolu ‘oku mamafa ki he motu’a ko eni mo e kakai ‘o e fonua na’a nau fili kimaautolu. Pea kapau ‘oku ke pehē ‘e koe ‘oku ‘ikai ke mo’oni, nau ‘i ai mo ‘eku kau *staff* mau fanongo he lea ko eni.

Tēvita Lavemaau: Sea ‘oku ‘ikai ke mamafa ia fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke mamafa ia. Ko ‘ene mamafa pē ha me’a ki he uma ‘o ha tangata kapau ‘oku ne ongo’i hono lotu ‘oku ‘ikai ke ne fai e lao mo e tu’utu’uni. Ko e hia au. Pea ko e me’a ia ‘oku, kapau ‘oku faka’ofu’ofu pē ‘ete fua fatongia ‘a’ata hā e me’a ke mamafa ai e me’a ko ia. Ko e matangi pē ia ‘oku ha’u pea ‘alu pea ‘osi. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea kātaki mu’a ka u ki’i fakatonutonu atu e me’a ko eni ke ‘ai mai mu’a pē ko e hā e siasi ko ia he ko u kau mo au ki he siasi ‘oku nau poupu kakato nautolu ko e tokāteline ia homau siasi ‘o mautolu. ‘Oku, kapau ‘oku pehē ‘oku ‘ikai ke totonu ke *blank*. Ko e hā e siasi ‘oku nau hanga ‘o fai ‘a e lea ko ia ? ‘Oku ou kau mo au ki he ...

<002>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘Oku ‘ikai ke u tui ‘oku kau pehē ‘emau tokāteline ke lea pehē ki he Pule’anga.

‘Eiki Palēmia: ... Ko e lea atu ‘a e motu’a ko eni ‘oku ‘i ai pe ‘eku taukei. Na’a ku fononga mai au ‘i he ta’u ‘e tolungofulu-ma-taha kuo ‘osi, pe ‘e ta’u ‘e a’u ‘o 40 ... ‘a e taukei ‘o e mo’ui, ‘e lava pē ke ‘i ai ‘eku fakafuofua ..Kātaki pē pea ‘oku mo’oni ho’o lau ‘au. ‘Oku ‘ikai ke u manavahē au, ka ko e me’a ko eni ‘oku ‘i ai ‘a ‘ene afuhia ‘a e kakai ‘o e fonua. Te u talaatu kiate koe *I*

have nothing to loose. ‘Oku tonu ke mahino ‘a e me’a ko ia. Ka ko u ongo’i ‘aupito, ‘aupito ‘a e me’a ‘oku hoko ‘i he fonua ko eni. Kapau ‘oku ‘omai ha lea pehē pē kiate au. ‘Oku ou ongo’i ‘e au ‘oku tau fononga tautolu ‘i he hala ‘oku fakatu’utāmaki. Ko ia, ‘oku ou ‘oatu ‘a e lea ko eni. Pea fanongo kātoa mai ‘a e kakai ‘o e fonua.ki he lea ko eni ‘oku ou fai. He na’a ku fai ‘a e lea ko eni, Ko u kole atu ‘omai mu’a ho’omou falala, mou falala mai ki he Pule’anga. Kapau ‘e tō pē humu ko e fatongia ia ‘o e lou ‘Olive ke to’o ki ‘olunga. Pea kapau ko ‘ene lea mai kuo to’o ‘a ‘ene falala. Ko ‘etau ‘osi ia! ‘Emeni!

‘Eiki Sea: Me’a ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi.

Kole ke fakakaukaua ange mu’a ngaahi fāmili ne holo nau fale kae ‘ikai ‘inasi tokoni Pule’anga

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Pea pehē ki he Fale Alea ‘o Tonga. Sea, mālō mu’a ‘a e ma’u faingamālie pea te u nounou ‘aupito pē au. Ko hono ‘uhinga pē ko e taimi tēpile ‘o e Fale Alea Sea. Ko u fie taki pē ‘a e tokanga ‘a e Pule’anga ki he ki’i kaveinga ko eni pea mou kātaki ‘oua te mou fo’i hono fakaanga’i kitautolu ‘e he kakai. Lele atu ki ‘api Sea, ‘oku tuku mai ‘a e tohi ai. Ko e ni’ihi eni ‘o e kāinga ne holo honau ngaahi fale ‘i he afā *GITA* ‘oku ‘ikai ke nau kau nautolu ‘i he lisi ko eni ‘a e tokoni e Pule’anga.

Ko e ‘api ko eni Sea, na’e holo ‘a e fale ‘e ua. ‘Ikai pē kau ia ‘i he lisi. Pea kuo nau ōmai ko ē ki Fale Pa’anga ‘oku ‘oange ‘a e fakamatala mahalo na’e ‘ikai ke ‘asi kinautolu, ka ko e kole pē Sea, ki he Potungāue Pa’anga ke nau angalelei pē mu’a kae fakakaukau’i ange ‘a e *case* pehe ni kae ‘oua ‘e tāpuni ‘osi ‘a e matapā ko hono ‘uhinga Sea. Ka nofo ha ni’ihi ‘oku nau ongo’i ‘oku ‘i ai ha ta’efakamaau totonu ‘oku hoko kia kinautolu. Ko ‘etau talanoa tautolu mo e vahevahe taau ‘i mei he Fale ko eni, ko e noa ‘aupito kinautolu. Ko e kole pē ke angalelei pē ‘a e Pule’anga mou kātaki pē mu’a ‘i he ‘u *case* pehe ni, ke fai ha fetokoni’aki ‘Oku ‘i ai pē ha ni’ihi tau tonu ‘oku puli ‘aupito meiate kitautolu. Ko e Fale ‘e ua ‘i he ‘api ko eni holo Sea, ‘ikai ke ‘asi ‘i he lisi kae ‘asi ia ‘i he lisi ‘a e *NEMO* na’e ‘ave ‘a e tēniti ‘i he ‘api ko eni ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Ko e ki’i kole pē ia Sea. Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea, ka u ki’i tokoni atu pē. Fakatapu ki he Sea, mo e Hou’eiki Fale ‘o e Alea

Sea, ko ‘eku fie tokoni atu pē ki he ‘api ko eni. Na’e fai foki ‘a e savea 1 pea fai ‘a e feinga ke fakakakato ‘a e sēniti ki he ngaahi ‘api ko ē na’e uesia pea lahi holo ‘a e fānga ki’i fetō’aki ai, pea ta’ofi leva kae fakahoko leva ‘e he Sitesitika ‘a e savea hono ua pea kuo ‘osi lava ia. Na’e kamata mai ‘i he uike kuo ‘osi pē ko e uike ni ‘a e ngāue ki hono tufa, pea kuo kamata ke fakakakato fakavāhenga pē. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi tala’ā ko ia ‘ia nautolu, faka’atā ia ‘e he *Statistics* ke nau lava ange kinautolu ki he *Statistics*. ‘Oua ‘e toe ō ia ki Fale Pa’anga. Ko e Potungāue *Statistics* ‘oku nau tokanga’i ‘a e ngaahi tala’a ko eni he kuo nau ‘osi ma’u pē ‘enau ‘u me’afaitā ‘anautolu, ‘u ‘ata pea ‘oku totonu ke ‘asi pē ai ‘a e ngaahi ‘ata. ‘i he ‘api kotoa ‘i he Vāhenga ni. Ke ma’u pē ai ‘a e ngaahi ‘api kotoa ‘i he ngaahi vāhenga mo e ngaahi koloa ko eni na’e maumau. ‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i he ‘osi pē ‘a e afā. Pea na’e ‘i ai pē mo e ngaahi ‘ata mai kimui ni. Ka ‘oku nau ma’u katoa ‘enautolu ia ‘a e ngaahi fakamatala ki he ngaahi kolo. Kole pē au ia ki he ngaahi fāmili ko eni. Mou lava hake mu’a ki he Potungāue Sitesitika ko e Pule, ko e *CEO* ko Viliami Fifita, pea

tenau talitali lelei kimoutolu ke mou sio na'a lava ke solova ka mou fiamālie 'i he ngaahi mamahi 'oku 'i ai he taimi ni. Ko e taumu'a 'a e Pule'anga ke a'u 'a e tokoni kia kinautolu kotoa pē na'e uesia. Mālō 'aupito.

Veivosa Taka: Sea tapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea tapu mo e Fale 'Eiki ni, Sea ...

<004>

Taimi: 1555-1600

Fakamālō'ia lava ma'u faingamalie *TBC* ke fakamafola tau Mate Ma'a Tonga

Veivosa Taka: ...Fakamālō atu 'i he ki'i faingamālie, ko e me'a 'uluaki 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni ko e fakamālō atu ki he polokalama ko eni na'e fai ai 'a e fakahoha'a 'i he lolotonga 'o e uike Sea fekau'aki pea mo e fiema'u 'a e Mate ma'a Tonga ki Ha'apai. Pea kuo ma'u mai 'a e kuo 'atā kuo ma'u 'e he *TBC* 'a e ngofua mei he *Digicel* ke nau fakahoko 'a e ngāue ko eni 'Eiki Sea, pea 'oku ou tui ko e *TV* mo e ngaahi me'a ko ia 'e a'u ia ki Ha'apai, Niua pea mo 'Eua ngaahi feitu'u ko ia, Vava'u.

'Eiki Sea ko e me'a hono hoko 'oku fiu 'eke 'e he motu'a ni pē ko e hā 'a e totongi pē 'oku ma'ama'a pē 'oku mamafa, kā 'oku ou tui 'oku te'eki ai keu lave'i kā ko 'eku fiema'u ki he Minisitā ko ē 'oku ne tokanga'i 'a e tafa'aki ko ia, ke 'omai na'a ko ha me'a ia 'e mūsia ai 'a e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea ka u tali atu ai leva, ua mano.

Veivosa Taka: Ua mano Tonga?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ua mano Tonga.

Veivosa Taka: Mālō 'Eiki Sea. Sea 'oku hangē kuo te to e ongo'i kuo mole to e fie sio Mate Ma'a Tonga ia he fu'u pehē 'a e totongi, kā 'oku ou fakamālō pē kuo na'a tuku pē ā ke fanongo pē 'a Ha'apai ia he letiō, kā 'oku ou tui 'oku to e me'a'ofa mai pē 'a e taki ko eni 'o e *PTH* 'e tokoni ki he tafa'ki ko ē 'ene Potungāue. Kā 'oku ou tui pē pē 'e 'ikai ke lava 'o tokoni atu 'a e *competent authority* ki he totongi ko eni kae lava ke he 'e hili kotoa eni 'i hotau uma 'a e kau masiva.

Tokanga ki ha tokoni ki he 'āhanga 'i Foa

Sea ko e me'a hono hoko ko e fakamālō ki he *DPM* na'e 'i ai 'a e ki'i fakafuli 'a e 'āhanga ko ē 'o Foa, pea ne hanga leva 'e he peau ko eni 'o ta'aki 'a e fo'i fakamanava 'e taha 'o e 'a ia ko e ko e lele atu ko ē 'a e 'āhanga ko ē ke hake ko ē ko ē ki Foa, na'e hili pē fo'i mui'i 'āhanga ia 'e tahā 'i he funga hala, pea ko e hanga leva 'e he fakafuli 'o ta'aki 'a e maka ko ia kā na'e me'amālie 'a e ofi ai 'a e 'Eiki Kōvana pea mo e si'i kau ngāue 'a e *DPM*, 'o fetuku atu pē maka 'o mono 'aki 'o langolango 'aki. Kā ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'i he taimi ní, kā 'oku fiema'u pē ha ki'i me'i sima ke fai'aki 'a e ngāue ko eni mo ha ki'i me'i maka momosi.

'A ia ko e konga ia 'Eiki Sea 'oku fai ai 'a e fakamālō mo e ngaahi ngāue kuo lava kā ko e me'a fekau'aki pea mo e afā me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā, pou pou atu ki ai he 'oku 'iai pē lea 'a e

punake ko ho’o mou vevela na ‘Eiki Minisitā Polisi kā ne u mo’ua ai foki. Pea ‘oku ou tui ko e anga fēfē ‘a e kakato ‘a e ngaahi me’a faitā kuo fai ‘e he sitetisitika, kae ngalo ē, kapau ‘oku ‘ikai ke ma’u he lisi ‘e anga fēfē hono ma’u ‘e he ne’a faitā. Pea ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a ia ko e ngaahi palopalema pē eni ia na’e hoko ‘i Ha’apai. Pea ‘oku ou tui na’e fu’u vave hono ‘ave e vahe ‘a e kau sitetisitika ‘oku te’eki ai ke maau ‘a ‘enua ngāue. Pea ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘oku ou ki’i fakatokanga atu pē he ‘oku ‘ikai ke to e ha ki’i mingimingi’i palopalema fekau’aki pea mo e afā ‘a Tonga ni ta’elave’i ‘e he motu’a ni he na’e huki tonu ‘i he faingata’a ko eni, pea ‘oku to e kehe ange ‘a e ngaahi faingata’a na’e hoko ‘i Ha’apai.

Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e me’a ia ‘oku fiema’u ke tau fakatokanga’i ‘a e sisitamu ke ‘oua ‘e to e hoko ka palopalema ‘a Ha’apai, na’e fai ai ‘a e faingata’a’ia, tonu ke lelei ‘a Tonga ni, kā hoko ki Vava’u ‘i he ta’u fo’ou ‘e to e lelei ange, kā ‘oku hangē ‘oku ‘alu pē ia ke kovi ange. Ko ‘ete fai tu’o ua tu’o tolu ha me’a ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ki’i fakatonutonu atu. Fu’u vave ‘aupito pea sai ange hono ‘ai ‘i Tonga ni ‘i he me’a ko ē na’e hoko ‘i Ha’apai. Mālō.

Tevita Lavemaau: Sea ka u ki’i...

Kole ki he Pule’anga ke fakalelei’i founa ngāue ke tokonia kakai faingata’a’ia he fonua

Veivosa Taka: Sea ke u faka’osi ai leva au ka u toki pea toki hoko mai hoku fanga tokoua ko eni, tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ‘oku mālō ki he me’a ‘oku ‘omi ‘e he ‘Eiki Minisitā fu’u lelei, mo’oni ‘a e lau ko ē ‘oku ‘ilonga pē fu’u lelei lahi ange tangi ‘a e ongo fakafofonga ‘Eua mo Tongatapu 3 pea to e faingata’a ange kakai. ‘A ia ke ‘oua ‘e lelei, kae lava ‘o fai ha ngāue. Kā lelei ‘ikai ke ‘ilo ko e hā ‘a e me’a ‘e hoko. ‘a ia ‘Eiki Sea ko e me’a ia ‘oku fai atu ki ai ‘a e kātaki pē ‘eku tu’u hake ‘i he faingata’a ko eni, kā ‘oku ou ongo’i.

Ko e langa foki ‘a Ha’apai ‘oku te’eki ai ke ‘osi, ko e hoko mai eni ‘a e afā ko eni pea ‘oku mau ki’i longo, kae fai mo ue’i ē ke lelei kae tuku pē ke mau kovi kovi pē mautolu. Kā ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e ngāue ia pea ‘oku ou kole atu Hou’eiki Minisitā, ‘ofa mai ‘o me’a ki loki mīsini, tui ‘a e ‘ovalolō pea mou ngāue’aki...

<005>

Taimi: 1600-1605

Veivosa Taka : .. teke’i e sisitamú kae fai mo to’o e palopalema. Mālō ‘Eiki Sea.

Tevita Lavemaau : Tapu pea mo e Seá. Tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Falé, ‘Eiki Sea. Sea, ‘oku ou tu’u hake pē au, ‘oku ou tokanga ki he me’a na’e hoha’a ki ai e ‘Eiki Palēmia pea ‘oku mahu’inga pē ke mahino ‘a e *context* ko ē na’e ngāue’akí, ‘a e talanoa ko ē na’e faí. Ko e *Retirement Fund* ko eni na’e me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia, ko e tokolahi e kau Mēmipa ai, ko e ngaahi siasí kātōa i Tonga ni. Ko e ‘uluaki me’a ia ke mahino. Ko e pōtalanoa mo e me’a na’e faí. ‘Oku ‘ikai ke fiemālie ‘a e ngaahi siasi ke fakataha’i e ongo *fund* e ua ko ení. Ko e *fund* e tahá,

ko e kau ngāue faka-Pule'angá ia. Ko e *fund* ko eni 'oku fakalele tau'atāina, toki kau pē ki ai mo e sekitoa taautahá. Ka ko e tokolahí, ko e kau ngāue ko ē 'a e siasí.

'Eiki Sea : Kātaki pē Fakafofonga. Fakafofonga, 'oku 'ikai ke u to e fiema'u ke to e fai ha lave ki he me'a ko ē na'e me'a mai'aki 'e he 'Eiki Palēmiá. 'Uluakí, 'alu e me'á ia, 'oku ui eni ia ko e fanongo talanoa, pea mo e felau'aki, mo e fakatonuhia. Te'eki ai ke u ma'u 'e au ha tohi mei ha siasi 'oku 'asi ai e tukuaki ko ení. Tau pehē pē ko e talanoa mo e ma'u 'a e 'Eiki Palēmiá mei ha taha mei ha siasi, 'ikai ke tau 'ilo pē ko e siasi fē. Ko e anga 'ene fokotu'utu'u he 'oku loto mamahi he Tohi Tangí, pea 'oku fai e ngāue 'a e Kōmiti ko eni, ke fakafoki mai 'a e tali 'a e Pule'angá. Hou'eiki, 'oku ou fiema'u ke tau hoko atu, he 'oku toe si'i pē 'etau taimí, he'etau 'asēnitá.

Tevita Lavemaau : Mālō Sea.

'Eiki Sea : Fakafofonga e Ongō Niua, ko e hā e me'a 'oku ke tokanga ki ai?

Vātau Hui : Sea, ki'i me'a nounou pē en iia, Sea. Fakamolemole atu, miniti pē e 2. Tapu atu mo e Feitu'una, Sea.

'Eiki Sea : 1 pē 'oku 'oatú.

Vātau Hui : Mālō e fakalaumālie e Feitu'u na. Tapu ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. Sea, ko e ma'u e ki'i ongoongo tōmui, ko e ki'i finemotu'a 'amautolu na'e si'i folau atu ki 'Amelika. Ngāue he Potungāue Polisi, Sea. Pea fai mai si'ene ki'i kole, ke 'oange mu'a ha faingamālie ke hoko atu 'ene *leave* kae *without pay*. Pea ko eni na'a ku kole ki he 'Eiki Minisitā, pea pehē 'e 'Eiki Minisitā, 'ave ki he Komisioná. Ko 'eku toki sio eni he Potungāue 'oku 'ikai ke na fetaulaki. 'Alu ki he Komisioná, pea u 'alu 'o ma fepōtalanoa'aki lelei mo e Komisioná, pea 'io e Komisioná ia. Pea ne talamai, sai pē kae 'oua leva ke toki sio ki ai mo 'ene kau ngāue. 'Ohovale pē au kuo ma'u mai e meili 'aneuhu, talamai, fiema'u e ta'ahiné ke 'i heni kimu'a 'i he 'aho 19 ko e 'o e māhina ni.

Sea, ko e me'a ia 'oku fakaloloma. Ko e omi foki 'amautolu mei Niua, mama'o. Pea 'ai ai e mama'ó, mo e folau ki 'Amelika, pa'anga e 2000 tupu. Pea naé pehe 'e he tokotaha ko eni 'e sai ke ki'i *without pay* kae nofo 'o ki'i māhina e taha ko eni 'o tākaki. Sea, kuo talamai ia ke tuli'i mai ke tuli'i mai e 'aho 19 ke ma'u mai 'ene *due date* ko ia 'ene *resume*. Ko e me'a leva 'oku ou fehu'i. Ka 'ilo angé, he ko hono malí, ko e 'ofisa polisi, ka 'ilo angé kuo na fakatou nofo lōua, palopalema lahi 'aupito ki he Potungāue, pea 'oku ou tui ko e mole lahi.

Ko ia, Sea, 'oku ou ongo'i lahi, koe'uhí ko e ngāué, ke potupotu tatau mei 'olunga ki lalo kae lava ke na fetaulaki, pea ko e me'a ia 'oku ui ko e napangapangamālie, 'Eiki Sea.

Sea, ko e faka'osí pē. 'oku ou poupuu atu. 'Omi ā mu'a ha ki'i faingamālie ke lau ai 'a e Tohi Tangí, he ko e fa'ahi eni 'a e tokolahi eni 'oku mau faka'amu ke fei mo lau ka mau fanongo ke fanongo mai e kakaí.

'Eiki Sea : Ko e tohi tali 'a e Pule'anga ki he Tohi Tangi?

Vātau Hui : Ke lau ‘a e tohi talí. Mālō Sea. Ke lau ‘a e tohi talí. Ke fanongo ‘a e kakai, ‘a ē ‘i Tonga ni, he ko e toko lahi taha ‘o nautolu, ko e kakai ko ia ‘o Tonga ni na’a nau fili mautolu, nau fie fanongo ki he tohi talí.

'Eiki Sea : Mālō Fakafofonga.

Vātau Hui : Mālō Sea e ma’u faingamālie.

Ke vaeua Fale Alea & Pule’anga he totongi 2mano kae fakamafola TBC Mate Ma’a Tonga

'Eiki Sea : Mālō. Hou’eiki, ko e me’a na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga Ha’apai 13, ‘a e totonu ko eni ‘a e *Digicel* ke ma’u e ngofua ‘a e TBC ke tukuatu e tau ko eni Mate Ma’a Tongá. Na’e ma’u ‘e he ‘ofisi e tohi kole mei he TBC ‘aneafi, ‘o kole mai ke ‘oatu ha tokoni mei Fale Alea, ko e pa’anga e 2 mano kae lava ke faka’atā e ngāue ko ení. Na’a ku a’u atu ki he Pule’anga, ‘o fai e fetalanoa’aki pea mo e 'Eiki Palēmia, pea na’a ku kole ange pē ki ai, pē ‘e lava ke vaeua e Pule’anga mo e Fale Aleá, ke fua’aki e totongi ko ení. Pea ‘oku ou kole atu ki he 'Eiki Palēmia ke fakapapau’i mai pē ‘oku kei tu’uma’u pē ‘etau alea ko iá?

Tali Pule’anga taki 1mano Fale Alea & Pule’anga ki he TBC

'Eiki Palēmia : Fakatapu atu ki he Feitu’u na, ‘Eiki Sea. Na’a ku ‘osi fakahā atu pē ‘aneafi. ‘Io, ‘oku tali ‘e he Pule’angá, ke tau taki 1 mano pē. Mālō.

Pāloti’i tali ke taki 1mano Pule’anga & Fale Alea totongi fakamafola tau Mate Ma’a Tonga

'Eiki Sea : Mālō, Hou’eiki ‘oku ou kole atu ke tau pāloti. Kalake, ko ia ‘oku loto ke tau tali

<006>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Sea : ke tau fengāue’aki fakataha mo e Pule’angá, ke lava ‘a e fiema’u ‘a e TBC kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tepile: 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mō’ale Fīnau, Sāmiu Kuita Vaipulu, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalofofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau’aki, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, 'Eiki Nōpele Tu’i’afitu, 'Eiki Nōpele Vaha’i. Loto ki ai ‘a e toko 16.

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali e fokotu’ú, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ke loto ki ai ‘a Tēvita Lavemaau. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko 1.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, 'oku mou tali e fokotu'u ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi : Fakamolemole Sea ki'i sekoni pē 'e 30 fakamolemole Sea ko e me'a ko eni 'a Niuá fekau'aki pē hono 'uhingá oku 'alu eni 'i he 'eá Sea, ke angalelei pē 'a e Fakafofongá, ko hono 'uhingá ko e teuteu ko eni ko ē ki he tau 'akapulu ko eni ko é 'i Nu'usilá, mahalo ko e toki hoko eni ha me'a pehē ha fonua. Fai 'a e tau 'akapulú he feitu'u kehe, fakahoko 'a e *operation* 'a e kau polisi he feitu'u kehe. 'Oku teuteu ai 'a homou Potungāue Polisi 'i Tonga ni, pea 'osi pē ko iá, 'oku me'a mai foki 'a e Tiuké Sea he uike hokó pē. Ko ia 'oku *embargo* 'e he Komisioná ha to e livi 'a ha Polisi, kae 'oleva ke 'osi kátoa 'a e 'u *operation* ko eni. Na'a mo e taimí ni Sea, 'oku 'i ai 'a e 'ū *operation* 'oku fakahoko, lolotonga lele pē ia. Ko hono 'uhingá ko e tu'unga malu 'o e fonuá, pea 'oku kole ai ki he kau polisi kotoa pē, nau foki mai ki he ngāué, pea ke angalelei pē Tu'i Niuá, 'oku fiema'u pea mo e kau polisi 'a e Tu'i Niuá ki he ngāue ko iá Sea. Ko e ki'i fakamalangá ia mālō Sea.

Fakamāloō'ia tokoni Pule'anga/Fale Alea ke fakamafola tau Mate Ma'a Tonga

Veivosa Taka : Sea, tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'eikí ni. 'Eiki Sea, ko e fie fakahoko atu pē ' fakamālō ki he Feitu'una, koe'uhi ko e anga'ofa pea mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki 'o e Pule'angá, ki si'i kole mo e fakatangi ki si'i kakai masiva mei tahí. Pea 'oku ou fakamālō atu, 'ikai ha me'a fe'unga ke u fakahā atu 'eku fiefia, pea mo e kāingá 'a e 'ofa 'oku fakahokó, pea 'oku nau lave'i p, 'a e fu'u fakamole kuo faí, ka 'oku 'ikai ke mahu'inga ia, mahu'ina 'a e laumālie mo 'enau fiema'u. Pea ko e fa'ahinga sisitemi ia Hou'eiki, 'oku mau fiefia ke mau fanongo ki aí. Mālō 'aupito Sea, mālō e laumālie, 'ofa atu.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki. Ko e me'a faka'osí pē 'oku kole atu ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá, mou kātaki 'o fakataha 'i he hili pē 'etau Kelesi. Kole atu ki he Seá kātaki 'o fakapā mai, pē 'e lava pē ke mou fakakakato mai ho'omou ngāue ki he 'aho Mōnite.

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki. Hangē ko ia na'a ku lave ki aí, ko 'ene maau mai pē, hangē ko ena 'oku fai 'a e fakataha he 4:00, pau leva ke fai 'a e *consult* 'a e Kalaké. 'a e kau ngāué, mo e fa'ahinga he Pule'angá 'oku fiema'u ke fai 'a e fakatonutonu fekau'aki mo e tali. Ko 'ene maau mai ia ko e lau ia he Mōnite. Mālō.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki ko e 'uhingá 'oku ta'epau 'a e me'a ko ení, kole atu ke tau toloi fanongonongo, ko 'ene mahino mai pē 'e talí mo e ngāue 'a e Kōmití, pea tau toki fakataha. Mou me'a hake ke tau Kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'Eiki Sea)

<008>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea